

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

19. YÜZYIL EVRİM ANLAYIŞI VE REDDİYELERİ

Emin YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA-2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

19. YÜZYIL EVRİM ANLAYIŞI VE REDDİYELERİ

Emin YILDIRIM

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ömer SADIKER

Jüri Üyesi: Prof. Dr. İsmail ŞIK

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Süleyman ÇAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2024

ukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu alışma, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Ömer SADIKER
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. İsmail ŞIK

Üye: Doç. Dr. Süleyman AM

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2024

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, izelge, şekil
ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri
Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

... / 01 / 2024

Emin YILDIRIM

ÖZET

19. YÜZYIL EVRİM ANLAYIŞI VE REDDİYELERİ

Emin YILDIRIM

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ömer SADIKER

Ocak 2024, 109 sayfa

Akıbetini anlamlandırma açısından yeterli donanıma sahip olmayan insanoğlu, bu tür bilgileri kelâm ilmi içerisinde sem'ıyyât olarak nitelendirmekte ve istidatlarının sınırları sebebiyle tecrübe dışı bilgi konumuna dâhil etmekte, elinden geldiği kadarıyla, geçmişin izini sürerek buradan edindiği bilgilerle geleceğine ışık tutmaya çalışmaktadır. Nitekim insan hayatı boyunca karşılaşacağı tüm zorluklara rağmen yaşamını devam ettirebilmek için geçmişini ve geleceğini anlamlı bir zemine koyarak ruhsal açıdan tatmin olma ihtiyacı hissetmektedir. Aksi takdirde amaçsızca, anlamsızca yaşam sürmek onu tedirgin etmekte ve kafasındaki soru işaretleri huzurlu bir yaşam sürmesine engel olmaktadır. Bu ihtiyacını gidermeye çalışan insan, günümüzde olduğu gibi geçmişte de söz konusu gayretinin bir gereği olarak pek çok girişimde bulunmuştur. Bu sebeple insanlık tarihinde pek çok önemli ilim adamının temel gayesi bir ilk neden bulabilmek ve bu yolla hayatı anlamlı hale getirebilmektir.

Söz konusu çabanın bir ürünü olarak Yunan Filozofları, varlığın başlangıcını arkhe dedikleri bir ilk nedene bağlarken, semavi dinlerin kutsal kitaplarında varlığın sebebi mutlak yaratıcının yoktan var etmesi (ex nihilo) şeklinde aktarılmaktadır.

Günümüzde ise ilk neden sorusuna aranan cevapların başında 19. Yüzyıldan itibaren önemli bir gündem konusu olan evrim teorisi gelmektedir. Pek çok farklı varyasyonları bulunmakla beraber ana hatta varlığın ilk hücreden çevre şartlarına bağlı olarak zaman içerisinde geliştiği ve bugünkü halini aldığını ifade eden evrim teorisi, anlatılarını bilimsel veriler ile savunma gayretindedir. Her ne kadar bilimsel verileri kullanmakta olsa da evrimin gerçekliği bugün de ifade ettiğimiz şekilde bir teori olarak kalmıştır. Ancak 19. Yüzyılın zihinsel dinamiklerinin sahip olduğu katı natüralist-

materyalist anlayış, evrim teorisini dinlerin safsatadan ibaret olduğunun bilimsel kanıtı şeklinde yorumlamıştır.

Evrım teorisi gerçekten 19. Yüzyılın natüralist-materyalist düşünürlerinin savunduğu gibi dini inançların gerçek dışı olduğunun kanıtı mıydı? Yoksa söz konusu düşünürler evrim teorisini kendi iddialarına bir dayanak olarak kullanarak onun ifade etmekte olduğu verileri kendi amaçları doğrultusunda suistimal mi ettiler? Evrim İslâm dinine entegre edilebilir bir teori midir? Yoksa mutlak bir yaratıcı fikri ile çelişerek İslâm dini ile bağdaştırılamaz iddiaları mı içermektedir? İşte dini inançlar açısından evrim teorisini ele almanın gereği bu soruların cevapları açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Evrim, Yaratılış, Darwin, Lamarck, Materyalizm.

ABSTRACT

19. CENTURY EVOLUTIONARY THOUGHTS AND REFUSALS

Emin YILDIRIM

Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assistant. Professor, Ömer SADIKER

January 2024, 109 pages

Human beings, who do not have sufficient equipment in terms of making sense of their fate, characterize such information as sem'iyat in the science of kalam and include it in the position of knowledge outside of experience due to the limits of their abilities. As far as he can, he is trying to shed light on his future by tracing the past with the information he has obtained from here. As a matter of fact, despite all the difficulties that a person will face throughout his life, he feels the need to be satisfied spiritually by putting his past and future on a meaningful basis in order to continue his life. Otherwise, living aimlessly, meaninglessly makes him nervous and the question marks in his head prevent him from living a peaceful life. A person who is trying to fulfill this need has made many attempts in the past, as well as in the present, as a requirement of this effort. For this reason, the main goal of many important scientists in the history of humanity is to find a first cause and to make life meaningful in this way.

As a product of this effort, Greek Philosophers attribute the beginning of existence to a first cause they call arkhe, while in the sacred books of the heavenly religions the cause of existence is conveyed as the creation of the absolute creator from nothing (ex nihilo).

Today, 19 is at the beginning of the answers to the first reason question. It is dealt with within the framework of the theory of evolution, which has been an important issue on the agenda since the century. Although there are many different variations, the theory of evolution, which states that the main line of existence developed over time depending on environmental conditions from the first cell and took its current form, strives to defend its narratives with scientific data. Although he used scientific data, the reality of evolution has remained a theory as we express it today. However, 19. The

strict naturalist-materialist understanding of the mental dynamics of the century interpreted the theory of evolution as scientific proof that religions consist of nonsense.

The theory of evolution is really 19. Was it proof that religious beliefs were unreal, as the naturalist-materialist thinkers of the century argued? Or did the thinkers in question use the theory of evolution as a basis for their claims and abuse the data expressed by it for their own purposes? Is evolution a theory that can be integrated into the Islamic religion? Or does it contain claims that cannot be reconciled with the religion of Islam by contradicting the idea of an absolute creator? Here, the necessity of considering the theory of evolution from the point of view of religious beliefs is important for the answers to these questions.

Keywords: Evolution, Creation, Darwin, Lamarck, Materialism

ÖNSÖZ

Kelâm ilmi iki ana bölümde ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah'ın varlığının delillerini ve O'nun sıfatlarını inceleyen “celilü'l kelâm”dır. Kelâm ilminin bu bölümü teolojiden ibarettir ve İslâm düşünce tarihinde hem klasik hem de çağdaş alimler tarafından sıklıkla üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm ise “dakiku'l-kelâm”dır. Diğerine nispetle üzerinde daha az durulan bu bölüm doğanın kendisini, işleyişini ve temel bileşenlerini anlamaya yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Günümüz inanç problemleri incelendiğinde iman eden kimselerin içine düştüğü şüpheler veya inkâr edenleri bu duruma düşüren nedenler, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan ve henüz kelâm ilmi bağlamında yeterince işlenmemiş yeni sorulardan kaynaklanmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda dakiku'l-kelâm'a olan ihtiyacın her geçen gün giderek arttığı anlaşılmaktadır.

Geçmişten günümüze kadar insanoğlu yaşadığı evreni anlamaya çalışmıştır. Bu durum bulunduğu zaman dilimini anlama yolu ile olduğu gibi, gelecekte sonunun ne olacağı, ölüm sonrası hayatta kendisini nasıl bir akıbetin beklediğini; nereden geldiğini yaşam sürecinin nasıl oluştuğunu, bir insan olarak kendi türünün veya canlı-cansız diğer varlıkların hatta evrenin nasıl meydana geldiğini anlamlandırma arayışla da olmuştur.

Dakiku'l-kelâm'ın problem alanı olan evrim teorisi de anlam arama çabasının bir mahsulüdür. Özellikle yakın tarihimizde yaşamış ilim adamlarının ele aldığı evrim teorisi, günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Bu açıdan günümüz evrim anlayışını daha sağlıklı ortaya koyabilmek için, konunun ilk olarak bahsinin geçtiği Antik Yunan filozoflarının tartışmalarından başlayarak sistemli bir şekilde ortaya çıktığı 19. yüzyıla kadar geçen süreci ele almanın öneminin farkına vardık.

Araştırmamız, 19. yüzyıl düşünürlerinin ortaya atmış oldukları evrim teorilerini ve Müslüman düşünürlerin bu teorilere karşı ortaya koymuş oldukları reddiyeleri mukayese ederek kendi bağlamlarında incelemektir. Çünkü evrim teorisinin yalnızca bilimsel değil inançsal bazda da günümüz insanının problemlerinden biri olduğunu düşünmekteyiz. Bu doğrultuda çalışmamızda bizlere yol gösteren ve tüm bu süreçte maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ömer SADIKER'e ve tecrübelerinden her zaman istifade ettiğim Prof. Dr. İsmail ŞIK'a müteşekkirim. Ayrıca süreç boyunca bana her zaman destek olan sevgili eşim Ayşe YILDIRIM'a, çalışmam esnasında her zaman yanımda olup yardımlarını esirgemeyen

değerli dostlarım, Ali Sami ÇAVUŞOĞLU ve Eyyüp Hakan KAŞLÜ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Emin YILDIRIM

ADANA/2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
3. Araştırmanın Yöntemi, Sınırlılıkları ve Kullanılan Kaynaklar	2
4. Evrime Yaklaşım Tarzları	4
4.1. Ateist Yaklaşım	4
4.2. Teist Yaklaşım.....	5
4.2.1. Teist- Karşıt Yaklaşım	8
4.2.2. Teist -İlmîli Yaklaşım	13

BÖLÜM I

EVİRİM TEORİSİ VE TARİHÇESİ

1.1. Antik Yunan’da Evrim Düşüncesi	16
1.1.1. Thales	16
1.1.2. Anaksimandros.....	16
1.1.3. Anaksimenes	17
1.1.4. Empedokles	17
1.1.5. Herakleitos	18
1.2. Son Dönem Avrupa’ında Evrim	18
1.3. Jean-Baptiste Lamarck ve Evrim Hakkındaki Görüşeri.....	20
1.4. Charles Darwin ve Evrim Hakkındaki Görüşleri	20

BÖLÜM II

ERKEN DÖNEM BAZI İSLÂM ALİMLERİNDE EVRİM DÜŞÜNCESİ

2.1. Nazzâm.....	26
2.2. Câhız	29
2.3. İhvân-ı Safâ	32
2.4. Fârâbî	34
2.5. İbn Tufeyl.....	36

BÖLÜM III

19. YÜZYIL OSMANLI DÖNEMİ EVRİM DÜŞÜNCESİ

3.1. Evrim Düşüncesine Sahip Osmanlı Düşünürleri.....	40
3.1.1. Hoca Tahsin Efendi.....	40
3.1.2. Ahmed Midhat	44
3.1.3. Bahâ Tevfik.....	48
3.1.4. Subhi Edhem	52
3.1.5. Abdullah Cevdet	56
3.2. Evrim Düşüncesine Karşıt Osmanlı Düşünürleri.....	62
3.2.1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi.....	63
3.2.2. Harputizade Mustafa Lütî Efendi	68
3.2.3. İsmail Fenni Ertuğrul	71
3.2.4. Mustafa Sabri Efendi	76
3.2.5. Ömer Nasuh Bilmen.....	82
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA	95

KISALTMALAR

B.	: İbn
Bkz./Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Dia	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Dib	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan Önce
S.	: Sayı
Sbe	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ss.	: Sayfalar Arası
Tdv.	: Türkiye Diyanet Vakfı
V.Dğr.	: Ve Diğerleri
Vb.	: Ve Benzeri
Vs.	: Ve Saire
Y.y.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Araştırmamızın temel konusu 19. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde ortaya atılan evrim düşünceleri ve bu düşüncelere karşı yazılmış olan reddiyelerdir. Dolayısıyla çalışmamızda söz konusu dönemdeki Müslüman düşünürler ve onların eserleri ön planda olacaktır. Bu bağlamda seküler düşüncenin mimarı olan dönemin Batılı düşünürleri ile Müslüman âlimlerin materyalist akımlara karşı tutumları ele alınacak ve o dönemin evrim teorisi çerçevesindeki tartışmalar ile günümüz tartışmaları kıyaslanacaktır. Böylece kökleri 19. yüzyıla dayanan evrim teorisinin günümüze olan etkileri aydınlatılmaya çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Evrin teorisi hakkında birçok eser yazılmış, teori, pek çok dini grup tarafından değerlendirilmiş ve Müslüman düşünürler de kendi perspektiflerinden bu ve benzeri akımları kendi düşünceleri doğrultusunda yorumlamışlardır. Bu durum düşünürün yaşam tarzına, yetiştirilme şekline, dünya görüşüne paralel olarak farklılık göstermiştir.

Gayesi Allah'ın varlığını ve birliğini, akli ve nakli deliller ile ortaya koymak ve oluşturduğu düşünce sistemini, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı savunmak olan kelâm ilmi, her dönemin inanç problemlerine değindiği gibi günümüzde de buna sessiz kalmamıştır. Evrim teorisi, bugün pek çokları tarafından inanca karşı güçlü materyallerden biri olarak kullanılmaktadır. Yeni ilm-i kelâm dönemine denk gelen 19. yüzyıl âlimlerinin kendi inançlarını savunmak adına yazdıkları eserlerindeki materyalizm reddiyelerini ortaya koymak, günümüz materyalist-evrimci düşünceye karşı inançlarını savunacak kişilere ilham kaynağı olması yönünden literatüre katkı sağlayacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi, Sınırlılıkları ve Kullanılan Kaynaklar

19. yüzyıl evrim anlayışının ele alındığı bu çalışmada, Kelam ve İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dallarının araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Yeni İlmi Kelam dönemi problemini merkeze alan bu çalışmada “şahıs ve konu üzerine derinleşme” yöntemi kullanılmıştır. Anılan yöntemde şahsın kimliği, eserleri, eserde seçtiği konular ve kullandığı kavramlar, görüşleri içinde yetiştirdiği dinî, ilmî ve sosyo-kültürel şartlar göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Özellikle bölümlerde ele alınan kişiler, ölüm tarihleri merkeze alınmak suretiyle kronolojik şekilde tertip edilmiştir.

Çalışmamızın giriş bölümünde ilahi kitapların varlığın oluşumuna dair anlatılarına, ilahi dinlerin ve kelâmcıların varlığın meydana gelme süreciyle ilgili yaklaşımlarına kısaca değinilmiştir. Daha sonra evrim teorisine karşı yaklaşım tarzlarını ateist ve teist çevrelerin tutumlarını ele alarak irdelemeye çalışılmıştır. Söz konusu bölümde Hüseyin Aydın’ın *Yaratılış ve Gayelilik*, Şaban Ali Düzgün’ün *Nesefi ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, Caner Taslaman’ın *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, Enis Doko ve Mehmet Bulgen’in editörlüğünü yapmış olduğu *Güncel Kelâm Tartışmaları* gibi eserlerinden faydalanılmıştır. Yine çalışmamızda Kur’an-ı Kerim’den ilgili âyetler Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlarının *Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* adlı çalışmadan, Kitab-ı Mukaddes’den yapılan aktarılar ise Dorlion yayınlarının hazırlamış olduğu *Tevrat* üzerinden verilmiştir.

Birinci bölümde evrim teorisinin tarihi süreç içerisindeki oluşumu ele alınmıştır. Burada ilk olarak evrim düşüncesine dair ilk anlatıların ortaya çıktığı Antik Yunan dönemi filozoflarının evrim hakkındaki söylemleri üzerinde durulmuştur. Orta Çağ boyunca Kilise’nin bilimsel faaliyetleri kısıtlayan tutumu sebebiyle Avrupa’da evrim düşüncesine dair tartışmalar 19. Yüzyıla kadar adeta bir fetret dönemine girmiştir. Bu sebeple çalışmamızda Antik Yunan filozoflarının anlatıldığı başlığın ardından Son Dönem Avrupası’na geçilmiş ve burada evrim düşüncesinin filizlenme aşamasına değinildikten sonra evrim düşüncesinin tutarlılık bakımından ilk şeklini ortaya koyan Lamarck ve evrim teorisinin mimarı olan Darwin’in yaşam süreçlerini ve özet olarak evrime dair fikirleri ele alınmıştır. Bu bölümde Charles Darwin’in, *Türlerin Kökeni*, *İnsanın Türeyişi*, *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*, Ahmet Aslan’ın *Felsefeye Giriş*, Adnan Adıvar’ın *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Kenan Ateş’in editörlüğünü yaptığı

Dünü ve Bugünüyle Evrim Kuramı, İlideniz Kurtulan ve Ümit Kartoğlu'nun *Darwin ve Evrim Kuramı* adlı eserlerden kaynak olarak yararlanılmıştır.

İkinci bölümde İslâm düşüncesinde evrim teorisinin var olduğu iddiasıyla “evrimci” olarak tavsif edilen bazı erken dönem İslâm âlimlerinin kısaca hayatları özetlendikten sonra evrim düşüncesi olarak nitelendirilebilecek düşünceleri incelenmiştir. Bu incelemede Mehmet Bayraktar'ın *Evrimsel Yaratılış Teorisinin Tarihi*, İzmirli İsmail Hakkı'nın *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Osman Demir'in *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarınca Tabiat ve İnsan*, Ahmet Mekin Kandemir'in *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, Hüseyin Atay'ın *Fârâbî ve İbn-i Sina'ya göre Yaratma*, Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayavân*, *Kitabu'l-Kıyan*, *ed-Delail ve'l-İ'tibar'ale'l-Halki ve't-Tedbir*, Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l-fırak*, İhvân-ı Safâ'nın *İhvân-ı Safâ risaleleri*, Fârâbî'nin *İdeal Devlet*, İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Üçüncü bölümünde ise çalışmamızın esas konusunu ihtiva etmekte olan 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyası içerisinde yaşamış olan bazı ilim adamlarının fikirleri incelenmiştir. Bu bölümü evrim teorisi iddiasını ortaya koyan Osmanlı düşünürleri ve evrim düşüncesini benimsememekle beraber söz konusu iddia sahiplerine karşı reddiyeler kâleme alan düşünürler olarak iki bölüme ayırma uygun görülmüştür. Yaşam tarzı ve yetiştirilme şeklinin fikirleri üzerinde etkisinin olacağı kanaatiyle söz konusu fikir adamlarının hayatları hakkında bilgi verilmiştir. Emsalleri çok olmasına rağmen bu şahısları ele almamızdaki temel saik, fikrî açıdan daha ön planda olmalarıdır. Çalışmamızın ana bölümü olan 19. yüzyıl evrim anlayışı ve reddiyeleri kısmında gerek dönemin fikri hayatını konu edinen çalışmalar gerekse ele alınacak olan şahısların kendi eserleri kullanılmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, editörlüğünü Süleyman Hayri Bolay'ın yaptığı *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, Münir Süleyman Çapanoğlu'nun *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet*, Hoca Tahsin Efendi'nin *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, Bahâ Tevfik'in *Felsefe-i Ferd*, Subhi Edhem'in *Lamarckizm*, Abdullah Cevdet'in *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Muvazzah ilm-i Kelâm*, Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi'nin *Red ve İsbat*, Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkün mü ve Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkifu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader ve Mevkifu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, İsmail Fenni Ertuğrul'un *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali* adlı eserler kullanılan kaynaklar arasında

sayılabilir. Bunların yanı sıra *İctihad*, *Dağarcık* ve *Felsefe Mecmuası* gibi dönemin fikirlerini yansıtan dergilerden de yararlanılmıştır. Yine çalışmamızda *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* ve *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi* başta olmak üzere çeşitli dergilerde yayımlanan makaleler, doktora ve yüksek lisans tezleri istifade edilen diğer kaynaklar arasındadır.

Konumuzun muhtevasını oluşturan evrim teorisi ve evrime dair anlatılar oldukça uzun bir geçmişe sahip olup günümüzde de hala bir tartışma konusudur. Bu sebeple çalışmamızı hazırlarken hem klasik eserlerden hem de güncel kaynaklardan yararlanılması gerektiği uygun bulunulmuştur.

4. Evrime Yaklaşım Tarzları

Güncel evrim tartışmaları incelendiğinde karşımıza iki ana yaklaşım tarzı çıkmaktadır. Bunlar ateist yaklaşım ve teist yaklaşım şeklindedir. Teist yaklaşıma sahip olan düşünürlerde tam bir görüş birliğinden söz etmek zordur.¹ Bundan dolayı, teist yaklaşımın ortak payelerinden bahsettikten sonra söz konusu yaklaşımın içerisindeki farklı düşünceler de ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.1. Ateist Yaklaşım

Ateist-tanrı tanımaz düşüncede kâinatta olan biten her türlü olayın veya canlılığın oluşmasının arkasında herhangi bir gücün bulunmadığı, bütün bunların kendi kendine, tesadüfen meydana geldiği fikri yatar. Kişiyi ateist düşünceye yönelten saiklerin başında evrim teorisi gelmektedir.²

Evrin teorisi, ateist düşüncenin desteklenmesi noktasında önemli bir materyal durumundadır. Teori, tanrı tanımazlık düşüncesinin en önemli argümanlarından biri haline gelmiştir. Evrim teorisi ateist bakış açısı ele alındığında kainattaki var olan mükemmel sistemin kendi kendine, bir öznesi olmaksızın meydana geldiği görülür. Bu noktada birleşen düşünceler ateizm lehindeki materyallerin güçlenmesinde büyük rol

¹ Taslaman, Caner, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, Destek Yayınları, İstanbul, 2017, s. 29-31.

² Bulgen, Mehmet, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, *Bilimname Dergisi*, 30, s. 398, ss. 391-433, Kayseri 2016.

oynamış, özellikle Charles Darwin'in ortaya koymuş olduğu evrim teorisi üzerinden iddia edilmektedir.³

4.2. Teist Yaklaşım

Teist yaklaşım olarak adlandırdığımız görüşe sahip çevrelerin düşünceleri ise ateist yaklaşımın aksine kâinatta mükemmel bir düzen söz konusu olduğu ve bu mükemmeliyetin kendi kendine olmadığı yönündedir. Burada evrenin yüce bir güç tarafından meydana getirildiği savunulmaktadır.

Teist yaklaşımın temel kaynakları ilahî kitaplardır. İlahi kitaplarda evrenin var oluşunun bir yaratıcı tarafından olduğuna ısrarla vurgu yapılmaktadır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de bunu ifade eden pek çok âyet bulunmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'de tek yaratıcının iradesi ile gerçekleşen evrenin varoluş süreci şu şekilde anlatılmaktadır:

- “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu. Tanrı, “Işık olsun” diye buyurdu ve ışık oldu. Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı. Işığa “Gündüz”, karanlığa “Gece” adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu. Tanrı, “Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın” diye buyurdu. Ve öyle oldu. Tanrı gök kubbeyi yarattı. Kubbenin altındaki suları üstündeki sulardan ayırdı. Kubbeye “Gök” adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ikinci gün oluştu. Tanrı, “Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün” diye buyurdu ve öyle oldu. Kuru alana “Kara”, toplanan sulara “Deniz” adını verdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, “Yeryüzü bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsın” diye buyurdu ve öyle oldu. Yeryüzü bitkiler, türüne göre tohum veren otlar, tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları yetiştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. Akşam oldu, sabah oldu ve üçüncü gün oluştu. Tanrı şöyle buyurdu: “Gök kubbede gündüzü geceden ayıracak, yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olsun. Belirtileri, mevsimleri, günleri, yılları göstereyim.” Ve öyle oldu. Tanrı büyüğü gündüze, küçüğü geceye egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yarattı. Yeryüzünü aydınlatmak, gündüze ve geceye egemen olmak, ışığı karanlıktan ayırmak için onları gök kubbeye yerleştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. Akşam oldu, sabah oldu ve dördüncü gün oluştu. Tanrı, “Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçsunsun” diye buyurdu. Tanrı büyük deniz canavarlarını, sularda kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, “Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun, yeryüzünde kuşlar çoğalsın” diyerek onları kutsadı. Akşam oldu, sabah oldu ve beşinci gün oluştu. Tanrı, “Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabanıl hayvan, sürüngen türetsın” diye

³ Bulgen, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, s. 420.

buyurdu. Ve öyle oldu. Tanrı çeşit çeşit yabanıl hayvan, evcil hayvan, sürüngen yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, “Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım” dedi, “Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.” Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı’nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, “Verimli olun, çoğalın” dedi, “Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun. İşte yeryüzünde tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak. Yabanıl hayvanlara, gökteki kuşlara, sürüngenlere –soluk alıp veren bütün hayvanlara– yiyecek olarak yeşil otları veriyorum.” Ve öyle oldu”⁴

Kutsal kitapta görülen yaklaşım, Kur’an-ı Kerim’de de oldukça benzer şekilde aktarılmaktadır:

- “Biz, yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı? Sizleri (erkekli-dişili) eşler hâlinde yarattık. Uykunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık. Geceyi (sizi örten) bir elbise yaptık. Gündüzü de geçimi temin zamanı kıldık. Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik. Alev alev yanan aydınlatıcı ve ısıtıcı bir kandil yarattık. Taneler, bitkiler, sarmaş dolaş bahçeler çıkaralım diye yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.”⁵

- “Siz ölümler iken sizi diriltene (yoktan var eden), sonra öldürüp tekrar diriltecek olan, sonra tekrar ona döndürüleceğiniz bir Allah’a karşı nasıl kâfir olursunuz?”⁶

- “Sizleri (annelerinizin) rahimlerinde dilediği gibi şekillendiren O’dur. Kendisinden başka (ibadeti hak eden) hiçbir ilah yoktur. O (izzet sahibi, her şeyi mağlup eden) El-Azîz, (hüküm ve hikmet sahibi olan) El-Hakîm’dır.”⁷

- “Ey insanlar! Sizleri tek bir nefisten yaratan, ondan da eşini yaratan ve o ikisinden de birçok erkek ve kadın türetilip (yeryüzünde) yayan Rabbinizden korkup sakının. Kendisiyle istediğiniz Allah’tan ve akrabalık bağlarını koparmaktan korkup sakının. Şüphesiz ki Allah, sizin üzerinizde gözetleyicidir.”⁸

- “Ey insanlar! Şâyet (öldükten sonra) dirilmeden yana şüphe içindeyseniz, şüphesiz ki sizi topraktan yarattık. Sonra bir damla meniden, sonra donmuş kan pıhtısından (embriyo) sonra da yaratılışı tamamlanmış, tamamlanmamış bir parça etten... (bunları yapanın yeniden diriltmeye kâdir olduğunu) sizlere açıklamak için. Dilediğimizi belirli bir süreye kadar rahimlerde tutuyoruz. Sonra sizleri birer bebek olarak çıkarıyoruz, sonra da yetişkinlik çağına ulaşmanız için (size ömür veriyoruz). Sizden kimi ölüyor, kimi de ömrün en kötü çağına döndürülüyor ki, bildikten sonra hiçbir şey bilemesin. Sen yeryüzünü kurumuş/hareketsizleşmiş görürsün. Üzerine su indirdiğimizde (önce) titreşir, (sonra) kabarır ve her göz alıcı çiftten bitkiler bitirir.”⁹

⁴ Yaratılış 1:30, *Tevrat*, ed. Dorlion Editör Atöylesi, Dorlion Yayınları, Ankara 2020.

⁵ Nebe’ 78/6-16, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meâli* haz. Halil Altuntaş v.dğr., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

⁶ Bakara 2/ 28.

⁷ Al-i imran 3/6.

⁸ Nisa 4/1.

⁹ Hac 22/5.

İlahî dinler olarak bilinen Yahudilik ve Hristiyanlık içerisinde insanın yaratılışıyla ilgili tartışmalar olmuştur. Bu dinlerin içerisinde Müslümanlarda olduğu gibi yaratılışın nasıllığı üzerinde farklı fikirler dile getirilmiştir. Yahudilik içerisinde her devrin bilimsel verileriyle uzlaşma içerisinde olma gayreti gösteren Rabbani geleneği mevcuttur. Bu gelenek içerisinde özellikle Modern Ortodoks Yahudilik anlayışı, her dönemdeki bilimsel verilerin yaratılış hususundaki dini yorumlamaları içerisinde eritmiştir. Böylelikle din ve bilim arasındaki uzlaşmayı sağlayarak, herhangi bir din-bilim çatışması oluşmasını engellemeye çalışmışlardır. Evrim teorisine karşı tutumları ise bu tavırlarına paralel bir şekilde oluşmuştur. Bununla beraber evrimci görüşlere karşı muhalif olan Yahudiler de bulunmaktadır.¹⁰ Hristiyanlık dünyasında ise evrim teorisi ilk ortaya atıldığı zamanlarda, teorinin canlılığın ortaya çıkışı hususundaki iddialarının kutsal metinlerindeki yaratılış anlatısından uzak olması sebebiyle bu durumu bir meydan okuma olarak görmüş ve şiddetle karşı çıkmıştır. İlerleyen süreçlerde ise evrim teorisini doğrudan reddedip yaratılışçı düşüncüyü savunanlar olduğu gibi, uzlaştırmacı bir tutum sergileyerek kutsal metinler ile evrim teorileri arasında barışık bir tavır takınanlar da mevcuttur.¹¹

Evrenin yaratılması hususunda erken dönem kelâmcıların genel düşüncelerine kısaca değinmekte fayda vardır. Kelâmcılar genel itibarıyla yoktan yaratma ilkesini benimsemişlerdir. Yoktan yaratma ilkesi, kelâmcıların inançlarının tutarlı olabilmesi için hayati bir konumdur. Çünkü evrenin ezeli olduğunu varsaymak, Allah ve evren olmak üzere devamlılık açısından ortak nitelik ihtiva eden iki farklı varlık anlamına gelecektir ki bu durum, temel olarak sayılan “Allah’ın eşsizliği” inancına aykırıdır.¹²

Kelâmcılar âlemin yaratılması ile ilgili olarak ortaya çıkan bazı sorulara şu şekilde cevaplar üretmişlerdir. Bu sorulardan bazıları şu şekildedir: Eğer dünya hâdis ise Allah’ın iradesi ve ilmiyle olan ilişkisinin mahiyeti nedir? Bu varoluş Allah’ın ilminde bir değişikliğe sebep olur mu? Âlemin orijini var mıdır? Eğer varsa söz konusu orijine kaynaklık eden madde nedir? Dünya nasıl oluşmuştur? Bu oluşum bir anda mı

¹⁰ Alıcı, Mustafa, “İlahî Dinlerde Yaratılış-Evrim Tartışmaları”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6/14., s. 62-67, ss. 59-89, İstanbul 2018.

¹¹ Alıcı, “İlahî Dinlerde Yaratılış-Evrim Tartışmaları”, s. 69.

¹² et-Tâî, Muhammed Basil, “Dakiku’l-Kelâm: Kelâm Kozmolojisinin Bilimsel Değeri”, çev. Bulgen, Mehmet, *Güncelel Kelâm Tartışmaları*, ed. Bulgen, Mehmet - Doko Enis, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 328, İstanbul 2022, ss. 325-343.

meydana gelmiştir yoksa bir süreç söz konusu mudur? Allah-Âlem arasındaki ilişki olup bitmiş midir, yoksa sürekli bir ilişki midir?¹³

Tüm bu sorulara karşı kelâmcıların genel olarak özet bir biçimde cevapları ise şu şekildedir: Allah ezeli olarak vardır ve özgür iradesiyle hareket etmektedir. Bu ifade varlıkların Tanrı'dan O'nun iradesi olmaksızın çıktığını veya Tanrı'nın bu husustaki rolünün sadece meydana gelişe rıza göstermesi olduğunu iddia eden görüşlere karşı ortaya konmuştur. Yaratılan ve yaratıcı arasında zorunlu bir ilişki bulunmamaktadır. Bu cevap ise illet-ma'lul veya neden-nedenli arasındaki zorunlu ilişki düşüncesinde karşıt olarak sunulmuştur. Fail'in eserini meydana getirme hususunda bir zorunluluğu yoktur. Çünkü yaratılan varlığın meydana gelmesi de gelmemesi de imkân dahilindedir. Diğer bir ifade ile varlığı ile yokluğu birbirine denk olan bir imkan alanıdır. Zorunlu bir mahiyete sahip olmadığı için yaratılması da zorunlu değildir. Âlem yok iken varlık sahasına çıkarılmıştır ve zaman içinde yaratılmıştır. Yaratıcı olan Allah ezeli olarak aktiftir. Ancak iradesinin bir gereği olarak, fiilini ezelde değil, daha sonra gelecek olan bir zaman diliminde meydana getirir. Dolayısıyla ezeli olan tek varlık Allah'tır. O'nun dışındaki tüm varlıklar tümüyle yokluktan meydana gelmiş hâdis varlıklardır. Allah'ın mahiyeti âlemin mahiyetinden farklıdır ve ona zıttır. Allah âlemi kendi mahiyetinden getirmemiştir. Tam tersine âlemi gözlemekte olduğumuz tabiat kanunlarına uymayan bir şekilde mutlak yokluktan meydana getirmiştir. Burada hem sudur teorisine hem de Allah-âlem birlikteliğini iddia eden panteizm düşüncesine karşı bir cevap vardır.¹⁴

Tüm bunlarla beraber gelenekte evrimci yaklaşıma sert bir şekilde karşı çıkan bir tutum olduğu gibi, yaratıcı merkezli olmakla beraber evrime ılımlı bir şekilde tutum sergileyenler de olmuştur. Bu durumu teist-karşıt yaklaşım ve teist-ılımlı yaklaşım olarak ikiye ayırmak mümkündür.¹⁵

4.2.1. Teist- Karşıt Yaklaşım

Teist-Karşıt, diğer bir ifade ile yaratılışçı çevrelerin kahir ekseriyeti evrim konusunda eleştirel bir tavır sergilemiştir. Elbette bu şekildeki tutumlarında da kendilerince sebepleri bulunmaktadır. Karşıt delillendirmeleri çok çeşitli olmakla beraber her birinin kendi içerisinde dayandıkları temeller vardır. Onları bu düşünceye

¹³ Düzgün, Şaban Ali, *Nesefî ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 165-166.

¹⁴ Düzgün, *Nesefî ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, s. 165-166.

¹⁵ Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?* s. 34-35.

iten sebebin başında bu teorinin dayanaklarının yetersiz olması gelmektedir. Teorinin dayanaklarına ve bu konuda karşıt görüşlü olan teist bakış açısına sahip kişilerin eleştirilerini ele alacağız.

Evrin teorisine göre canlılığın oluşması meselesinde, dış dünyadan veya herhangi bir failin müdahalesi olmaksızın meydana gelen bir ilk canlı hücreden bahsedilmektedir. Bu ilk canlı hücre daha sonra meydana gelen bütün canlıların atası durumundadır. Tek hücreli canlı, evrimleşme yoluyla değişime uğramış, kendisinden sonra bitkileri, hayvanları ve insanları meydana getirmiştir. Bu düşüncenin temelinde ise söz konusu olan ilk canlı hücrenin yapısının basit olduğudur. Basit olması sebebiyle kendi kendiliğinden meydana gelebilmektedir. Teist düşünürlerin eleştirisi ise söz konusu bu ilk canlının basit yapılı olması durumunadır. Evrendeki canlılar incelendiğinde büyük canlılardan küçük canlılara doğru basitleşen değil aksine daha da karmaşıklaşmakta olan bir yapı görülmektedir. Örneğin amipin çok hücreli bir canlıdan daha az karmaşık halde olmadığını bilimsel veriler ortaya koymaktadır. Bu durum ilk canlı hücreden bahsedilse bile onun basit değil aksine karmaşık bir yapısının olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla varoluş kendi kendine meydana gelmesi mümkün olmayıp şuurlu bir işçiliğin eseri olduğu ortadadır. Bu ise bir fail olmaksızın mümkün değildir. Oysaki evrim teorisinde bir failden bahsedilmemektedir.¹⁶

Evrincilere göre evrimin işleyişini sağlayan faktör tesadüftür. Bugün bilimin geldiği nokta ise tesadüfle açıklanamayacak derecede ileridedir. Günümüz biliminin elinde laboratuvar, elektrik ışığı, tüp, model, örnek, kanun vs. birçok materyal bulunmaktadır. Tesadüf olarak değerlendirildiğinde işleyiş, son derece bir yavaşlık ve tembellik içerisinde ilerlemektedir. İçerisinde bulunduğumuz zaman diliminde ise laboratuvar ortamı, tabiatı hazır örnek ve modellerimiz dahil her türlü imkana sahip durumdayız. Üstelik bu işleyişte aktör olan kanunlara da haiz durumdayız. Kısacası söz konusu süreci kendi kendimize meydana getirip bu durumu ispatlayabiliriz. Ancak şu ana kadar böyle bir deney başarılı olamamıştır. Bahane olarak ortaya konulan yavaşlık ve zaman problemini çözebilecek materyallere ve imkanlara sahip iken bu teorinin ispatlanamaması onun doğruluk ihtimalini azaltmaktadır.¹⁷

Evrinçi görüşe sahip kişiler, bitkiler ve hayvanlar üzerinde yaptıkları ıslah değişikliklerini ve fosilleri kendi teorileri lehine delil olarak göstermektedir. Bahsedilen fosillerde, söz konusu olan türler için ortak ata, geçiş formları ve ara formlar bulunması

¹⁶ Gish, Duan T., *Fosiller ve Evrim*, çev. Adem Tatlı, Cihan Yayınları, İstanbul 1984, s. 38.

¹⁷ Gish, *Fosiller ve Evrim*, s.61-62.

gerekmektedir. Ancak bunlar bulunmamaktadır. Bu konuyu araştıran kişilerin, geçiş formu veya ara nesil diyerek ileri sürdükleri fosiller, birtakım küçük benzerliklere istinaden oluşturulmuş kabullere dayanmaktadır.¹⁸

Fosiller ile ilgili bir diğer problem ise fosil kayıtları ile evrim saati hesaplamaları arasındadır. Evrimcilerin ortaya attığı düşünceler doğrultusunda türleşmenin meydana gelebilmesi için en az bir milyon yıla ihtiyaç vardır. Ancak Kambriyenden¹⁹ önceki jeolojik devire ait tabakalarda farklı canlı türlerine ait olan fosillere rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra birçok türün fosil kayıtlarının Kambriyen dönemine ait tabakalarda bulunması, en fazla on milyon yıllık zaman içerisinde tamamlandığı anlamını taşımaktadır. Kambriyen devrinin uzun bir zaman olduğu yönünde bir savunma yapılacak olsa dahi çok uzun süreyi kapsadığı iddia edilen evrimsel hesapları tutarsız hale getirmiş olur. Böylelikle on milyon yıllık periyod içerisinde beklenen ara formlara ulaşılamaması söz konusu teoriyi çıkmaza sokmaktadır.²⁰

Herkesçe malum olduğu üzere evrim teorisini savunan kişilerin önemli tezlerinden birisi de insan ırkının maymun ırkından evrimleşerek meydana geldiği görüşüdür. Evrimciler, maymunların ilkel maymunlar olarak bilinen prosimianlardan meydana geldiğini, insan ırkının da maymunlardan türemiş olduğunu savunmaktadırlar. Hali hazırda yaşamakta olan ilkel maymunlar, sinek yiyen maymunlar olarak adlandırılmakta ve Madagaskar'da yaşamaktadırlar. İlkel maymunlardan yüksek seviyede maymunlara geçişte, ara formların yani türlerin olması gerekir. Ancak böyle bir ara formu teşkil edecek geçiş nesli hakkında elimizde herhangi bir veri veya fosil bulunmamaktadır. Bugün ileri seviyedeki maymunlar ile insan türü arasında, ara form olarak insan-maymun benzeri bir canlı hayal edilmiştir. Bu konuda araştırma yapan evrimciler, bulduğu bir takım fosil parçalarının eksiklerini varsayım ile tamamlamışlardır. Ortaya koydukları bu fosile ise kendince bir isim vermiş ve bunu bir geçiş formu olarak kabul ederek insan ırkının atası kabul etmişlerdir.²¹

Evrimsel teorisini kabul etmeyip, yaratılış modelini benimseyenlerin savundukları asıl konu kâinatta bir tesadüfün olmadığıdır. Bu durumu akıl ve mantık kabul ettiği gibi günümüz bilimsel verileri de desteklemektedir. Mesela DNA molekülleri canlıların

¹⁸ Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik*, DİB Yayınları, Ankara 2012, s. 97-98.

¹⁹ Günümüzden 543 milyon yıl öncesinde dünyaya meydana gelen patlama. İnan, Nurdan, "Dünyanın Jeolojik Tarihinden Sayfalar", *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 42/632, s. 71, ss. 70-73, Ankara 2009.

²⁰ Mayr, Ernst, *Evrimsel Nedir*, çev. Nurdan Soysal, Say yayınları, İstanbul 2016, s. 90.

²¹ Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, s. 99-100.

üremelerini sağlar. Bu moleküller ayrıca bir organizmanın meydana gelmesi için gerekli talimatları nakleder. Herhangi bir hücrenin, bir hayvanın, bir bitkinin veya bir insanın bünyesinde meydana gelen bir faaliyetin nasıl işlediğine ilişkin tüm muhtevaya sahiptir. Bir insan DNA molekülünde yaklaşık olarak beş milyar bilgi bulunduğu bilinmektedir. Böylesine donanımlı bir talimatın genlere nakledilmesi aklen herhangi bir şekilde tesadüf eseri olamayacağını gözler önüne sermektedir.²²

Evrin teorisine göre hayat ilk canlı organizmadan meydana gelmiştir. Ancak biyolog ve genetik uzmanları ısrarla organik unsurların canlı olmadığı görüşünü savunmaktadır. Organik varlıktan biyolojik varlığa geçişte canlılık süreci, evrim yolu ile ortaya çıkmamıştır. Bilimsel verilere göre organik varlıklar, üreyemeyen kimyevi bileşiklerdir. Üreme ise kendi kendini eşileyebilen biyolojik organizmalar ile mümkündür. Tam da burada açıklanması zor olan ise, üreyemeyen kimyevi bileşiklerden kendisine eş meydana getirerek çoğalabilen organizmalara geçiş olayıdır. Hayatın meydana gelişi problemi, bu geçiş sürecinde yatmaktadır. Eşleşme durumunda DNA molekülündeki programlanma ve ona yüklenen bilgiler sonrasında gerçekleşmektedir. Bu programlanma ve son derece karmaşık bilgi paketi ile donatılma olayının kendi kendine veya tesadüfen oluşmasının hiçbir şekilde mümkün olamayacağı ortadadır.²³

Göz ardı edilen en önemli konulardan biri ise canlılıkta meydana gelen gayeliliktir. Evrimci veya materyalist düşünceye sahip kişiler mevcut üzerinde herhangi bir gayeliliğin olmadığını ileri sürmektedir. Onlara göre gayelilik olarak görülen olay, hayatta kalma mücadelesidir. Bu mücadele ise tabii eleme yani doğal seleksiyonun kendisidir. Oysaki canlı varlıkların yapısı, fizyolojik tepkileri, içgüdüleri ve çevre ile uyumlarında kısacası özelliklerinin tamamında apaçık bir şekilde gayelilik söz konusudur.²⁴

Evrin karşıtlarının teoriye yapmış oldukları bir diğer itiraz ise karmaşık yapıdaki bir organın yarar sağlamasına rağmen nasıl birden meydana geldiğidir. Örneğin omurgalı canlılarda gözün birçok bölümden oluştuğu bilinir. Ancak yalnızca bir bölümün herhangi bir işlevi yoktur. Bütün bölümler bir araya geldiği zaman görme olayı meydana gelir. O halde farklı bölümlerin ya aynı anda meydana geldiğini varsaymamız gerekiyor ki bu durum popülasyon genetiği açısından mümkün değildir.

²² Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, s. 103-104.

²³ Morris, Henry M., *Yaratılış Modeli*, çev. Adem Tatlı v.dğr., Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1985, s. 51.

²⁴ Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, s. 130.

Ya da yavaş yavaş gelişim gösterdiğini bir şekilde açıklanması gerekiyor. Bir bölümün gelişmesinden sonra diğerlerinin gelişmesini savunmak anlamlı değildir. Çünkü bütün olarak hepsi birlikte gelişmezse ilk gelişen bölüm işlevsiz olacağı için körelir veya organ olarak zamanla yok olur.²⁵

Yine şu an doğada bulunan canlılara bakıldığında yaşamı zorlaştıracı gereksiz bir organ bulunmamaktadır. İnsanda bulunan körbağırsak gereksiz olarak ileri sürülebilir ancak yaşamı zorlaştırmaz. Yani evrim süreci daima iyi yönde gerçekleşmiştir ve halen devam etmektedir. Bu durum akıllara bazı soru işaretleri getirmektedir. Örneğin ilerleyen zamanlarda gözlerimiz televizyon veya bilgisayar ekranlarının ışınlarına karşı evrimleşecek mi? veya hali hazırda evrimleşiyor mu? Sürekli iyi yönde evrimleştiğimize göre bizden sonra gelecek olan nesil daha şanslı olarak mı dünyaya geliyor? Gelecek yüzyıllarda insanlar keşfettikleri başka bir gezegende yaşamaya başlayacak olursa, o gezegenlerin şartlarına uygun bir şekilde evrimleşmesi mümkün olabilir mi? Bir diğer soru işareti ise geçiş fosillerinin eksik oluşudur. Örneğin, zürafanın ayakları ve boyu diğer hayvanlara göre oldukça uzundur. Evrimcilerin iddialarına göre böyle evrimleşmiştir. Bu iddiaya göre zürafa evrim geçirmeden önce bacaklarının kısa ve daha kısa bir boyun yapısında sahip olmalıdır. Ancak zür’afanın böyle bir halini gösterebilecek bir fosil mevcut değildir.²⁶

Evrin teorisine karşı yapılan bu kadar bilimsel eleştiri olmasına rağmen bilim adamlarının evrim teorisiyle ilgili olarak söz konusu meseleleri ele almamalarının önemli bir sebebi ise istemeden de olsa yaratılış düşüncesine destek olma ihtimalidir. Evrim teorisinin geçersiz bir iddia haline geldiğinde bir dış müdahale fikrinin zorunlu bir seçenek olarak karşılarına çıkacağından endişe etmektedirler.²⁷

Teist – karşıt yaklaşımın evrim teorisine karşı yaptıkları reddiyeler daha da çoğaltılabilir. Genel olarak onlar evrim teorisini savunan kişilerin ortaya koymuş oldukları delilleri yetersiz bulmuşlardır. Dolayısıyla evrim teorisinin inanç esaslarıyla çeliştiğini düşünmüşler ve teoriyi reddetmişlerdir.

²⁵ Sarı, Mehmet, “Evrin Teorisine Karşı Duyulan Kuşuklar” *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 30/360, s. 97, Ankara 1997.

²⁶ Sarı, Evrim Teorisine Karşı Duyulan Kuşuklar, s. 97.

²⁷ Behe, Michael J., *Darwin’in Kara Kutusu*, çev. Gökhan Bayır, Kesit Yayınları, İstanbul 2007, s. 51.

4.2.2. Teist -İlmî Yaklaşım

Teist-ılmî ifadesiyle İslâm dinin gerektirdiği kaidelere iman etmekle beraber evrim düşüncesini savunan kişiler kastedilmiştir. Bu düşünce kısaca evrimci yaratılış düşüncesi olarak isimlendirilmiştir. Evrimci yaratılış düşüncesine sahip Müslümanlar inançlarının gereği olarak kâinatı Allah'ın yarattığını, kainattaki mükemmel sistemin tesadüf eseri olmadığını savunmuştur. Zaten aksi durumda kutsal kitaplarına karşı bir yalanlama-inkâr söz konusu olacaktır. Allah'ın kâinatı yarattığı düşüncesini kabullenmekle beraber, bu sistemi yaratan yüce Allah'ın belirli sebepler çerçevesinde yaratmış olduğunu, baştan sona her şeyde yüce yaratıcının iradesinin söz konusu olduğunu öne sürmektedirler.

Allah'ın evrene koymuş olduğu yasalar, Kur'anî tabir ile sünnetullah²⁸ olarak isimlendirilir. Buradan hareketle Allah evreni yaratmış ve yarattıktan sonraki işleyişi belirli bir sistem içerisinde devam ettirmiştir. Bu sistem ise evrimdir. Müslüman evrimciler olarak isimlendirebileceğimiz kişiler, yaratanı ve yaratılan varlıkların oluşumundaki sistem olan evrimin arkasındaki gücü Allah olarak nitelemektedirler.²⁹

Evrin teorisini destekler görüşe sahip olanlar, görüşlerini Kur'an-ı Kerim'den âyetlere birtakım yorumlar getirerek desteklemeye çalışmışlardır. Bu âyetlerden bazıları ise şunlardır: “Oysa O, sizleri aşama aşama yaratmıştır.”³⁰ “Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirdi”.³¹ “O inkâr edenler görmüyorlar mı ki göklerle yer, birbirleriyle bitişikken onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?”³²

Ancak evrim teorisine karşı düşüncede olan yaratılışçılar söz konusu olan âyetlerin evrim teorisine delil yapılamayacağını belirtip, şu şekilde izah etmeye çalışmışlardır:

“Oysa O, sizleri aşama aşama yaratmıştır.” Bu âyetle evrime değil, insanın olgunlaşma merhalelerine dikkat çekmektedir. Merhaleler ise mudğa, cenin, bebek vs. birbirini takip eden aşamalardır.

“Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirdi” âyetinde ise her bir insanın gelişmesi ve yaşaması için gerekli olan besinleri doğrudan veya dolaylı olarak topraktan aldığı

²⁸ Bir şeyi açıklığa kavuşturmak, iyi veya kötü yeni bir yöntem ortaya koymak” anlamına gelen senn kökünden türeyen sünnet ile lafza-i celâlden oluşan sünnetullâh terkihi “Allah'ın koyduğu nizam, kanun” anlamına gelmektedir. Çelebi, İlyas, “Sünnetullah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, s.159, ss.159-60, İstanbul 2010.

²⁹ Bayrakdar, Mehmet, *Evrin Yaratılış Teorisinin Tarihi*, Otto Yayınları, Ankara 2018, s. 132.

³⁰ Nuh, 71/14.

³¹ Nuh, 71/17.

³² Enbiya, 21/30.

için insanların yaratılıp geliştirilmesi, bitkilerin yerden bitirilmesine benzetilmiştir. Bunun da evrim teorisiyle bağlantısı yoktur.

“O inkâr edenler görmüyorlar mı ki göklerle yer, birbirleriyle bitişikken onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?” Bu âyette ise insanın yaratılış hammaddesinden bahsetmektedir.³³

Bugün teist veya ateist bazı bilim adamları, evrim teorisinin tanrının yokluğuna değil, aksine varlığına dair bir delil olduğunu öne sürmektedir. Burada evrim teorisinin tanrının varlığı aleyhine bir materyal olarak kullanılması natüralizm³⁴ ile ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre evrim teorisi Allah’ın varlığı ile ilgili bir problem oluşturmamaktadır. Günümüzde oluşan algının ise doğa felsefecilerinin söz konusu teoriyi ateizm lehine bir kanıtmiş gibi kullandıkları için oluştuğunu dile getirmektedir.³⁵ Natüralizm, doğa dışında hiçbir varlığın bulunmadığını, doğanın, doğa dışındaki sebeplerle açıklanamayacağını, doğa üstü bir gücün varlığının iddia edilemeyeceğini savunan, doğayı tanrı yokmuşçasına ele alan görüştür. Bu anlamda “natüralizm, materyalizm ve ateizm kardeş görüştür”³⁶ denmiştir. Natüralistler evrim teorisini teleolojik delili geçersiz hale getiren bir karşı fikir olarak değerlendirmektedirler. Yine bahsedildiği üzere evrimci yaratılış teorisini savunanlara göre evrim teorisini teizm ve teleolojik delil ile uygun bir şekilde açıklamak mümkündür. Buradaki asıl sorun doğayı üstün bir güce atfetmeksizin açıklama iddiasında olan natüralizm ve teleolojik delil arasındadır. Başka bir ifade ile “teizm ile ateizm arasındaki zıtlık, evrim teorisi ile türlerin bağımsız yaratılışı arasında değil; natüralizm ile tasarım delili arasındadır.”³⁷

³³ Daha geniş bilgi için; Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara 2020, 5, s. 466-467.

³⁴ Doğacılık-doğa felsefesi. Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları., Ankara 1975, s. 51.

³⁵ Erdem, Engin “Ateizm ve Ateistik Kanıtlar”, *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Kılıç Recep, Reçber M. Sait, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 166.

³⁶ Taslaman, Caner, *Evrime Teorisi felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2016, s. 311.

³⁷ Taslaman, *Evrime Teorisi felsefe ve Tanrı*, s. 311.

BÖLÜM I

EVİRİM TEORİSİ VE TARİHÇESİ

Evrım, kapalı olan bir şeyın açılması veya gizli olan bir şeyın görünür hale gelmesi anlamını taşıyan, Latince *evolvere* kelimesinden türemiştir.³⁸ Arap dilinde ise evrimin karşılığı olarak “tekâmül” kelimesi kullanılmaktadır. Tekâmül tanımlanmak, mükemmelleşme anlamına gelen kemâl kökünden türemiştir. Modern Arapçada ise istihâle, tatavvur, tahavvül, tebeddül gibi kelimelerle de ifade edilebilmektedir.³⁹ Evrim, terimsel olarak zaman içerisinde aniden olmayan, kesintisiz, niceliksel ve niteliksel gelişme sürecidir. İstilahî anlamda ise bir canlıyı diğerlerinden ayırt eden yapısal ve biçimsel karakterlerin gelişmesi yolunda geçirilen bir dizi değişim olayıdır.⁴⁰

Evrım kavramına farklı perspektiflerden bakmak mümkündür. Bu kelimeyi günlük hayatta kullanırken bir şeyın olgunlaşma süreci kastedilmektedir. Bilim perspektifinden bakıldığında ise karşımıza farklı bakış açılarının oluşturduğu çeşitli başlıklar çıkmaktadır. Bunların birincisi kozmolojik evrimdir. Kozmolojik evrim evrenin oluşum sürecini yani big-bang⁴¹ patlamasından sonra günümüze değin geçirdiği merhaleleri konu edinir. Evrenin yapısı itibariyle daha çok fizik biliminin ilgi alanına girmektedir. İkincisi ise biyolojik evrimdir. Canlıların birkaç milyar yıl önce meydana gelmiş tek hücreli olan ortak bir atadan geldiğini savunur. Bu ortak atanın soyları boyunca meydana gelen ve aktarılan değişimler, bütün canlılığın oluşumuna dair yegâne açıklama olarak kabul edilmektedir. Bu değişikliklerin sebebi ise canlıların genlerinde gerçekleşen mutasyonlar sayesinde yaşadıkları ortamın değişen şartlarına uyum sağlayarak hayatta kalıp diğerlerinin elenmesi, diğer bir ifade ile doğal seleksiyon mekanizmasıyla açıklanmaktadır. Biz ise konumuz itibariyle biyolojik evrim üzerinde duracağız.

Biyolojik evrim düşüncesine tarihsel açıdan bakıldığında, onun bulunduğumuz zamandan yaklaşık olarak 2500 yıl öncesine kadar uzanan bir geçmişe dayandığı

³⁸ Güçlü, Abdülhak v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 524-525.

³⁹ Bayraktar, Mehmet, “Tekâmül Nazariyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, s. 337, ss 337-39, İstanbul 2011.

⁴⁰ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Evrım”, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 10 Mayıs 2021).

⁴¹ Büyük patlama. Evrenin 13,8 milyar yıl önce tekillik noktası denilen bir noktadan itibaren genişletmekte olduğunu varsayan evrenin evrim kuramı. Bilim insanları arasında, bilhassa fizikçiler arasında büyük ölçüde kabul görmüştür. Akoğlu, Alp “Büyük Patlama”, *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 474, ss. 38-43.

görülmektedir. Ancak günümüzde evrim teorisi daha çok Charles Darwin’le ilişkilendirilmiştir. Evrim teorisine katkıları ve ortaya koydukları göz önünde bulundurulduğunda, bu ilişkilendirilmenin haklılığını daha iyi anlamaktayız. Yine de konunun anlaşılabilirliği adına Darwin’den önce evrim ile ilgili düşüncelere temas etmekte yarar vardır.

1.1. Antik Yunan’da Evrim Düşüncesi

Antik Yunan doğa filozofları canlıların, özü değişmeyen asıl varlığın yani arkhénin biçim olarak değişmesiyle oluştuğunu iddia etmişlerdir. Evrim denilince genellikle oluş yani bir tür değişme anlaşılmıştır. Bu dönemde filozoflar mitolojik açıklamalardan kaçınarak olayları doğal nedenlerle ifade etmeye çalışmışlardır. Özellikle Milet okulunda yetişen doğa filozoflarının canlılığın kökeni ve evrimi konusundaki görüşleri çağının oldukça ilerisinde düşünceleri barındırmaktadır.⁴² Bunlardan bir kısmını kısaca başlıklar halinde ele almaya çalışacağız.

1.1.1. Thales

M.ö. 6. Yüzyılda yaşayan ve Antik Yunan düşüncesinin en önemli isimlerinden birisi olan Thales’ e göre canlı yaşamını meydana getiren ilk öge “su”dur. O, ilk öge suyun yoğunlaşma yoluyla katı cisimlere, buharlaşma yoluyla da havaya dönüştüğünü iddia etmiştir. Ateş ise hava tarafından oluşturulur. Yaşadığımız dünyanın kaynağı olan su, aynı anda zamanın da dayanağıdır. Thales’e göre suyun bulunmadığı yerlerde yaşamın da olmayışı, suyun yaşamın ana kaynağı olduğu tezini kanıtlamaktadır.⁴³

1.1.2. Anaksimandros

Anaksimandros (m.ö. 610), hocası Thales’ten farklı olarak her şeyin özünün su değil, sınırı olmayan sonsuz bir ilkden yani *aperion*⁴⁴’dan meydana geldiğini ileri sürmüştür. Söz konusu olan bu ilk madde sonsuz bir yaratma gücüne sahiptir.

⁴² Demirel, Arzu, “Antik Yunan’da Biyolojik Evrim Düşünceleri”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 17/68, s. 54, ss. 53-60, Ankara 2011.

⁴³ Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Serbest Kitaplar Yayınları, Ankara 2019, s. 69.

⁴⁴ Aperiön, belirsiz, sonsuz, dokunulamayan ve gözlenemeyen anlamına gelmektedir. Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 64.

Anaksimandros'a göre insan ırkı önce balıkların arasında oluşmuş ve kendi kendilerine bakacak duruma geldiklerinde karaya çıkmışlardır.⁴⁵ Canlıların kökeninin balık olmasını, geçmiş zamanda denizlerin çekilmesiyle karada yaşamak zorunda kalan bazı balıkların insana kadar uzanan pek çok hayvan türüne kaynaklık ettiği düşüncesiyle açıklamaktadır. Günümüz evrim teorisinin anlatılarına bakıldığında, bunların Anaksimandros'un görüşleriyle büyük oranda örtüştüğünü görmekteyiz.⁴⁶

1.1.3. Anaksimenes

Antik Yunan doğa filozoflarından bir diğeri de Anaksimenes'tir. Anaksimenes (m.ö. 560), canlı varlıkların ilk önce ıslak bir ortamda gelişmeye başladığını dile getirmiştir. O, bitkilerin de tıpkı hayvanlar gibi canlı varlıklar olduğunu ileri sürmüş ve onlara “yerde yaşayan sabit hayvanlar” ismini vermiştir. Yaşadığı dönem göz önüne alındığında onun yapmış olduğu bu çıkarımın çağının oldukça ötesinde olduğu görülecektir. Anaksimenes, yaşamın temel maddesinin “hava” olduğunu ileri sürmüştür. Havanın yoğunluk derecesine göre, ateş, rüzgâr, bulut, su, toprak ve taşların meydana geldiğini belirtmiştir.⁴⁷

1.1.4. Empedokles

Canlılığın kökeni hakkında araştırmalar yapan filozoflardan bir başkası da Empedokles'tir (m.ö. 494). O, var olan her şeyin dört ana öge olan ateş, hava, su ve toptan meydana geldiğini belirtmiştir. Ona göre bu ana maddeler ezelden beri hep var olmuştur. Bu öğeler birbirleriyle belirli oranlarda meczolmuş ve kâinatın şu anki halini almasını sağlamışlardır. Hayvanlar, ağaçlar, insanlar, havada uçmakta olan kuşlar, denizin dibindeki balıklar kısacası var olan her şey tümüyle bu dört öğeden meydana gelmiştir. Arınma adlı şiirinde “vaktiyle ben oğlan, kız, çalı oldum. Kul oldum, denizden sıçrayan dilsiz balık oldum” sözleriyle, ortama en fazla uyum sağlayabilen varlığın hayatta kalabileceğini ve bütün varlıkların tesadüf eseri ortaya çıktıklarını belirterek Darwin'in asırlar öncesinden habercisi olmuştur.⁴⁸

⁴⁵ Topdemir, Hüseyin Gazi - Unat, Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2009, s. 20.

⁴⁶ Arslan, , *Felsefeye Giriş*, s. 92.

⁴⁷ Demirel, “Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşünceleri”, s. 55.

⁴⁸ Öktem, Ülker, “Darwin'in Evrim Kuramı'nın Tanzimat'taki Etkileri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, s. 2, ss. 1-24, Ankara 2011.

1.1.5. Herakleitos

Paradoksal çıkarımları sevmesi sebebiyle kendisine “karanlık” lakabı verilen Herakleitos, (m.ö. 480) bütün cisimleri yalnız bir ve aynı elemanın değişimleri olarak değerlendirmiştir. Bu eleman bazen ateş (*pyr*), bazen sıcak nefes (*psykhe*) olarak adlandırılan seyrek ve ince bir maddedir. Söz konusu ilk madde dünyanın sınırlarından, evrenin sonuna kadar yayılmaktadır. Her şey bu ilk maddeden gelmekte ve yine ona dönmektedir. Herakleitos’a göre “oluş”, aksi akımların, zıt kuvvetlerin bir kavgasıdır. Dünya üzerinde her çeşit bitkisel ve hayvansal hayatı var eden şey, bu iki kuvvetin sürekli olarak birbiri ile karşılaşmasıdır. O, “*kavga her şeyin başıdır ve her şeye hükmeder*” düşüncesiyle zıtlıkların her an kavga halinde olduğunu düşünmektedir.⁴⁹ Onun bu düşüncesi, kendisinden çok sonra gelecek olan Darwin tarafından *mücadele* kavramı ile ifade edilecektir.⁵⁰

Antik Yunan filozoflarının günümüz evrim anlayışı ile benzeşen düşüncelerinin olduğunu görmekteyiz. Ancak bunlar evrim teorisi ile aynı kefeye konacak düzeyde bilimsel verileri içermeyip felsefi düşünceler mesabesinde. Tüm bunlarla beraber Orta Çağ’da Kilise’nin Avrupa’da bilimsel faaliyetlere yönelik baskıları nedeniyle bu tarz düşüncelerle aydınlanma dönemine değin ilgilenilmemiştir.⁵¹ Bu sebeple evrim tarihini incelemeye son dönem Avrupa’sından devam edeceğiz.

1.2. Son Dönem Avrupa’sında Evrim

Evrin kavramını ilk kullanan kişi 1677’de, İngiliz Sir Matthew Hale’dir. O, bu ifadeyi Demokritos ve Epikuros’un materyalist atomcu düşüncelerini eleştirirken kullanmıştır. Kant’ın yayınlamış olduğu *Metaphysical Foundations of Natural Science* (*Doğa Bilimlerinin Metafizik Temelleri*) adlı kitabı ile Laplace’ın 1796’da ortaya attığı Nöbular Hipotezinde⁵² evrimsel kozmoloji ortaya konulmuştur. Jeolojide ise, 1785’te,

⁴⁹ Demirel, “Antik Yunan’da Biyolojik Evrim Düşünceleri”, s. 56.

⁵⁰ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünal, Onur Yayınları, Ankara 1976, s. 416.

⁵¹ Ateş, Kenan, “Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi”, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Kuramı*, ed. Kenan Ateş, Evrimsel Basım Yayınları, s. 17, ss. 25-38, İstanbul 2009.

⁵² Gezegenlerin eş düzlemlili ve dairesel yörüngelerini, güneşin dönüşü ile aynı yöndeki hareketleri de dahil olmak üzere, gezegenlerin ve güneş sisteminin oluşumunu açıklamaya çalışan hipotez. Öner, Murat, “Yaşam Uzaydan mı Geldi? “Panspermia Teorisi””, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 85, ss. 83-96, Çankırı 2018.

Hutton, uniformitaryenizm prensibini⁵³ keşfetmiştir. Ünlü jeolog Charles Lyell'in 1830'da yazmış olduğu *Principles of Geology (Jeoloji'nin İlkeleri)* adlı eseriyle evrimci jeoloji baskın görüş haline gelmiştir. Evrimsel termodinamik⁵⁴ L.N. Sadi Carnot tarafından 1824'te ortaya konulmuş, daha sonra William Thomson tarafından geliştirilmiştir.⁵⁵

Evrin fikri daha çok 19. Yüzyılda yaygın hale gelmiştir. İsveçli doğa bilimcisi Carolus Linnaeus, insan ırkının, maymunlar ile beraber primatlar sınıfının bir üyesi olduğunu iddia etmiştir. Linnaeus ile aynı dönemde Fransa'da yaşamış olan Georges-Louis Leclerc (Kont Buffon), 18. Yüzyılın sonlarına doğru yayınladığı eserinde güneş sisteminin oluşumunu incelemiş ve bu eserde Kilise tarafından 6 bin yıl olarak belirtilen dünyanın yaşını 75 bin yıl olarak hesaplamıştır. Buffon, Nuh Tufanını reddetmiş, hayvanların bir anda yaratılması düşüncesinin aksine onların zaman içinde evirildiklerini, bazı canlıların kullanılmayan organlarının köreldiğini ve bu organların bugün sadece izlerinin kaldığını dile getirmiştir. O aynı zamanda insan türüyle kuyruksuz maymunlar arasında benzerliler olduğunu iddia etmiş, söz konusu maymunlar ile insanın ortak bir ataya sahip olduklarını belirtmiştir. Buffon, bu görüşleri ile kendisinden sonra gelecek olan bilim adamlarını, özellikle Lamarck ve Darwin'i etkilemiştir.⁵⁶

Darwin'in dedesi olan Erasmus Darwin, döneminin tanınmış hekim ve şairlerinden birisi olmasının yanı sıra son dönem evrimci düşüncenin de temsilcilerindendir. O, 1796'da *Zoonomia*⁵⁷ adlı kitabında, bütün sıcakkanlı hayvanların ihtiyaçlarına bağlı olarak yeni organlar geliştirme özelliğine sahip olup tek bir kökenden meydana geldikleri tezini ortaya koymuştur. Yine 1802 yılında yayınlamış olduğu *Temple of Nature (Dopa Tapınağı)* adlı şiir kitabında da var oluşun çamur içinde yaşayan çok küçük bir canlıdan meydana geldiğini ve bugünkü çeşitliliğine doğru evirildiğini anlatmıştır.⁵⁸

⁵³ Dünya tarihinde jeolojik süreçleri yönetmekte olan yasaların değişken olmadığı fikri. Dirican, Murat, "Bir Atlasın Öyküsü", *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 31/368, s. 82 ss. 80-83, Ankara 1998.

⁵⁴ Isının çeşitli kuvvetlerin altında ısının hareketini inceleyen bilim dalı. Evrimsel termodinamik ise bu bilim dalının yasalarıyla evrimin bağdaştırılması durumudur. Daha geniş bilgi için bkz. Kakaç, Sadık, "Bilimsel Termodinamiğin Evrimi: Tarih", *Isı Bilimi ve Tekniği Dergisi*, 36/2, s. 1, ss. 1-6, Ankara 2016.

⁵⁵ Ateş, "Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi", s.24.

⁵⁶ Ateş, "Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi", s. 25.

⁵⁷ Darwin, Erasmus, *Zoonomia: Of The Laws Of Organic Life*, y.y., Londra 1794.

⁵⁸ Ateş, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*, s. 26.

1.3. Jean-Baptiste Lamarck ve Evrim Hakkındaki Görüşleri

Fransız doğa bilimcisi Jean-Baptiste Lamarck (1733-1829), türlerin değişmezliği düşüncesine karşı çıkarak, evrim düşüncesinin tutarlılık bakımından ilk şeklini ortaya koyan kişidir. 1809 yılında yazmış olduğu *Philosophie (Felsefî Zooloji)*⁵⁹ adlı kitabında, canlı varlıkların cansız varlıklardan türediğini iddia etmiştir. Lamarck, evrimin özel sürecini açıklayabilmek için dört ana ilke ortaya koymuştur. Bunlar; canlılarda bulunan ve onları mükemmelliğe yönlendiren bir güdünün oluşu, canlı varlıkların çevreye adaptasyonlarının olduğu, kendiliğinden türemenin sıklıkla meydana gelmesi ve edinilmiş olan özelliklerin bir sonraki nesle kalıtım yoluyla geçmesidir.⁶⁰

Lamarck'ın kuramı “dönüşümcülük” olarak adlandırılmaktadır. Bunun sebebi ise dönüşümsel evrimin sadece çevre şartlarına uyma zorunluluğundan kaynaklandığını düşünmesidir. Bu düşünceye zürafayı örnek verir. Zürafanın önceden otla beslenen normal uzunlukta bir boyuna ve bacaklara sahip olduğunu ileri sürer. Daha sonraları ise yaşadığı ortamın çölleşmesiyle zorunlu olarak yer değiştirmiş ve gittiği yerde yiyeceği besinleri yüksek ağaç dallarından sağlamak zorunda kalmıştır. Bu ağaç dallarına ulaşabilmek için zorunlu olarak boynu ve bacakları uzamıştır. Lamarck canlıların gelişim göstermesinin tanrısal bir irade tarafından belirlendiğine inanmıştır. Ona göre nesne olan herhangi bir varlıkta kendi kendine bir gelişim gücünün bulunması mümkün değildir. Evrim teorisi hakkında en yetkin kurama sahip olan Charles Darwin, onun düşüncelerinden faydalanmıştır. Lamarck'ın dile getirdiği çevre ve kalıtım görüşlerini kendisinin ortaya attığı kuramda kullanmıştır.⁶¹

1.4. Charles Darwin ve Evrim Hakkındaki Görüşleri

Evrin teorisiyle adeta müsemma hale gelen Charles Darwin, 1809'da İngiltere'nin Shrewsbury kasabasında dünyaya gelmiştir. Tanınmış ve çevresi ile iyi ilişkileri olan Dr. Robert Waring Darwin ve Susannah Wedgwood'un beşinci çocuğu

⁵⁹ Lamarck, Jean Baptiste, *Philosophie Zoologique*, y.y., Paris 1830.

⁶⁰ Duralı, Teoman, “Charles Darwin ve Yüzyılıma Damgasını Vuran Çağdaş Evrim Düşüncesinin Doğuşu”, *Felsefe ve Sosyal İlimler Sempozyumu*, s. 115, ss. 113-29, Erzurum 1983.

⁶¹ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, 4, s. 6.

olup henüz sekiz yaşındayken annesini kaybetmiştir. Dedesi ise ünlü fizyolog, hekim ve şair olan Erasmus Darwin'dir.⁶²

Babasının ısrarları üzerine Edinburgh Üniversitesi'nde tıp, daha sonrasında Cambridge Üniversitesi'nde teoloji alanlarında eğitim görmüştür. Ancak iki bölümü de bitirmemiştir. Çünkü onun aklı hep doğa bilimlerindedir. Bu sebeple evrim, zooloji ve jeoloji ile ilgili dersler almıştır. Dedesi Erasmus, Lamarck ve Buffon'un eserlerini okumuştur. 1831'de henüz 22 yaşında iken üniversiteyi yarıda bırakıp, yaklaşık iki yıl sürecek olan "Beagle"⁶³ adlı Güney Amerika'daki araştırma gezisine doğa bilimcisi unvanı ile katılmıştır. Gezi ilk başta iki yıl olarak planmış olmasına rağmen yaklaşık beş yıl sürmüş ve buna bağlı olarak Darwin de pek çok farklı yeri görüp inceleme imkânı bulmuştur. Güney Amerika'nın yanı sıra, pasifik adalarından Galapagos, Yeni Zelanda ve Avustralya'da, çok sayıda canlı organizma, numune ve fosil toplamış, jeolojik oluşumları yerinde incelemiş ve oralarda yaşamakta olan yerli kabileleri yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. 1836'da İngiltere'ye döndüğünde vakit kaybetmeden çalışmalarına başlamış ve edindiği bulguları, döneminin önde gelen bilim adamlarıyla, özellikle de ilgili alanların temsilcileri ile tartışmıştır. Bugünkü kuramı 1830'lu yıllarda kafasında oluşmuş olmasına rağmen bunları anlatmakta olduğu kitabını yayınlaması yaklaşık 20 yıl sürmüştür.⁶⁴

1844 yılına gelindiğinde ise Charles Darwin, türlerin değişebilir mahiyette olduğunu ve söz konusu türlerin doğmadaki başat sebebin doğal seleksiyondan kaynaklandığını iddia etmiştir. O zamana kadar bunları gizli tutan Darwin, arkadaşı ve aynı zamanda biyolog olan Hooker ve zamanının ünlü jeologlarından olan Charles Lyell ile düşüncelerini paylaşmıştır. Onların yayınlama yönündeki ısrarlarına rağmen Darwin, teorisi için daha kuvvetli deliller bulması gerektiğini düşünerek yayınlamayı ertelemiştir. 1858 yılında biyolog Alfred Russel Wallace'nin çalışmalarında kendi teorisine ulaştığını öğrenen Darwin, arkadaşları Hooker ve Lyell'in de yardımları ile çalışmalarını Londra'da bulunan Linnean Society derneğine sunmuştur. Bir sonraki sene *On The Origin Of Species (Türlerin Kökeni)* adlı eseri yayına girmiştir. Bu eserde doğal seleksiyon düşüncesine yönelmesindeki deney-gözlemler ve bunların sonucunda elde etmiş olduğu bulgular yer almaktadır.⁶⁵

⁶² Kurtulan, İldeniz - Kartoğlu, Ümit, *Darwin ve Evrim Kuramı*, Dönem Yayınevi, Ankara 1988, s. 5.

⁶³ Bahsedilen gezi için kullanılan geminin adından gelmektedir.

⁶⁴ Ateş, *Dünyü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*, s. 26.

⁶⁵ Adivar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1987, s. 308.

Darwin'in 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni (On The Origin of Species)* adlı eserinde iki ana fikir bulunmaktadır. Bu fikirlerden birincisi canlıların günümüzdeki durumlarının bir seferde yaratılarak değil, evrimleşerek gerçekleştiğidir. Diğer bir ifade ile canlı varlıklar bir anda ortaya çıkmamış, tam tersine basit bir tür üzerinden, süreç içerisinde, evrim geçirerek farklılaşmış ve nihâyetinde günümüzdeki zengin çeşitliliği kazanmışlardır. İkinci fikir ise canlıların evrim, adaptasyon, var olma savaşı ve çeşitlenme ilkelerinin toplamından oluşan *doğal seçim* ismini verdiği belli bir mekanizma sonucunda meydana gelmiş olmalarıdır. Yani Darwin için evrim, bugünkü canlıların, çok uzak bir geçmişte yaşamış ortak bir atanın başkalaşım geçirmiş nesilleri olduğunu öne süren bir teoridir. Bu teori, insanlar olarak bizim maymun benzeri canlıların neslinden geldiğimizi ve dolayısıyla onların da daha ilkel canlılardan türediğini iddia etmektedir.⁶⁶

Darwin, keşfetmiş olduğu farklı türlerdeki ortak organların izleri için *survival* (kalıntı) terimini kullanmıştır. İnsanda ve hayvan türlerinde bulunan ayak ya da kol gibi uzuvların ortak işlevler için kullanılıyor olması, Darwin'i canlıların gen aktarımı yoluyla ortak bir atadan türediği düşüncesine sevk etmiştir. Aynı şekilde o, söz konusu teoriyi ele alırken bazı çıkarımlara ulaşmıştır; canlılar arasında değişimler sanıldığından çok daha fazla olmaktadır. Yine bu yenilik ve değişimlerin bir kısmı sonra gelecek olan nesillere aktararak devam etmektedir. Teori açısından önemli olan aktarım sırasındaki değişimlerdir. Canlılardaki hızlı türeme ve buna bağlı olarak meydana gelen yaşam alanının daralması ve besinin azalması, daha kuvvetli olan canlıların kendinden daha düşük olan canlılara karşı tutumları gibi faktörler yaşam savaşını ortaya çıkarmaktadır. Yaşam savaşı esnasında canlılar çevre faktörlerinin etkisiyle ortaya çıkan zorluklarla karşılaştığında kendisine faydalı olacak bazı değişimlere girmektedir. Bu sürecin hızı farklılık göstermekle beraber, değişimlere ayak uyduramayan canlılar, elenerek yok olmaktadır. Hayatta kalanlar ise çevreye uyum (*adaptation*) sürecinde başarılı olanlardır.⁶⁷

Darwin'e göre doğa, nesnelerin ve birden fazla farklı bireyin meydana getirmiş olduğu hareketsiz bir ortam değildir. Yine ona göre doğa bilimcilerinin görevi de bu ortamda bulunan varlıkları kategorize etmekten ibaret değildir. Aksine doğa, yaşamakta olan ve sonu olmayan bir realitedir. Dolayısıyla doğanın içerisinde bulunan bir canlının

⁶⁶ Yavuz, Zikri, "Din Bilim İlişkisi", *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç v.dğr., Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 372.

⁶⁷ Adıvar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 309.

durumu, diğer canlıların durumlarıyla oldukça bağlantılıdır. Kuşların, çiçeklerle; böceklerin ağaçlarla olan ilişkileri onların sonraki nesillerini etkilemekte, birbirleriyle olan mücadeleleri sonucunda gelişme göstermektedir. Darwin bu düşünceleriyle doğayı sistematik ve birbirinden ayrı düşünülemez varlıklar bütünü olarak görmektedir.⁶⁸

1869 yılına gelindiğinde Darwin, insan ırkının kökenine araştırmalarda bulunmuş ve bundan sonraki çalışmalarını da bu yönde ilerletmiştir. Yaklaşık iki yıl sonra *İnsanın Türeyişi* adlı kitabını yayınlamıştır. Darwin, bu eserinde doğal seçilim yoluyla insanın evrimleşme sürecini anlatmaktadır.⁶⁹ Onun düşüncelerine göre maymun ırkıyla birçok ortak yönü bulunan insanın, maymun ile bir akrabalığı olması gerekmektedir. O insanın hayvansal yapısına vurguladıktan sonra kuramın diğer yönlerini açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre memeli canlılar içerisinde gerçekleşen eşeyssel seçilim insan içinde geçerlidir. Bu doğrultuda dişi varlıkların çoğunu sahiplenmek için erkek bireyler içerisinde bir mücadele söz konusudur. Erkek bireyin daha fazla dişiye sahip olabilmek adına daha iyi bir savaşçı aynı zamanda daha iyi bir avcı olması gerekmektedir. Yine erkek, aile fertlerini diğer erkeklerden korumak adına kendini geliştirmek zorundadır. Sonuç olarak zekâ ve bedensel güç erkekte, kadından daha ileridir. Onun düşüncelerine göre erkeğin söz konusu gelişmişliği kendilerine atalarından geçen kalıtım ve diğer erkeklerle olan rekabetleri sonucunda kazanılmaktadır. Darwin'in bu ifadeleri toplumun bir kısmını kızdırırken diğer bir kısmını ise erkek üstünlüğünü savunduğu kanısı ile sevindirmiştir.⁷⁰

Darwin daha sonra insana ait bazı duygular ve zihinsel niteliğin daha alt düzeyde olan hayvanlarda da görüldüğünü anlatan *Duyguların Anlatımı* adlı eserini ortaya koymuştur.⁷¹

Evrin teorisini ortaya atan kişilere göre yaklaşık beş-altı milyon yıl önce dünya yüzeyindeki sıcaklıklar anormal derece düşmüştür. Bu soğuk zaman diliminde kutuplarda bulunan buzulların kapsamı genişlemiştir. Yağışların azalmasıyla birlikte Afrika kıtasının güneyindeki tropikal iklimin görüldüğü bölgelere soğuk hava dalgaları hâkim olmuştur. Bu durumun sonucunda kuraklık ortaya çıkmış ve canlılar sert yaşam koşullarına adaptasyon sağlamaya çalışmıştır. Bazıları yok olurken bazıları ise hayatta kalmayı başarmıştır. Bu tarihten sonra bulunan fosillere göre bazı maymunumsu canlılar

⁶⁸ Adivar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 311.

⁶⁹ Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara 1975, s. 67.

⁷⁰ Kurtulan, Kartoğlu, *Darwin ve Evrim Kuramı*, s. 58-59.

⁷¹ Darwin, Charles, *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*, Çev. Tuncay, Orhan, Gün Yayınları, İstanbul 2001.

incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda söz konusu fosiller dar burunlu ve yassı burunlu maymunlar olarak iki gruba ayrılmıştır.⁷² İnsan ise dar burunlu maymunlardan gelmektedir.⁷³

İnsan ırkının bulunduğu iddia edilen gruptaki üyelerin vücutlarının bazı bölümlerinde zamanla değişimler oluşmuştur. Burun yapısı kısalırken, dişler ve çene bölgesi de küçülmüştür. Bununla beraber bu süreçte beyin yapısı daha da büyüme evresine girmiştir. Ayak ve ellerin işlevi ağaçlara tırmanmak, daha uzağa atlayabilmek ve dört ayaküstünde yürümek iken dik durarak yürüme biçimine evrilmiş ve zamanla iki ayağının üzerinde yürüyebilme aşamasına geçmiştir. Ellerini ise artık yürümek yerine cisimleri tutmak için kullanmaya başlamış ve bundan dolayı ellerindeki karları zayıflamıştır. Zamanla ayaklarıyla cisim tutmadığı için meydana gelen değişimler ayak yapısını değiştirmiş, başparmağı diğer parmaklarıyla aynı ölçüye gelmiştir. Vücut ağırlığını üzerinde taşıdığı için bacakları da zamanla daha fazla büyümüştür.⁷⁴

Gerçek maymun türü ellerini ağaçların dallarında ilerleyebilmek ve onları rahat kavrayabilmek için bir kanca gibi kullanır. Fakat insanın sahip olduğu eller daha güçsüz ancak ince motor gerektiren eylemleri gerçekleştirmede çok daha kabiliyetlidir. İnsanın vücut yapısını maymunlardan ayıran en önemli özelliklerden biri budur. İnsan elinde bulunan başparmak yapısının daha içe dönük olması, dokunma özelliğinin kusursuzlaşmasını sağlamıştır. Bu evreden sonra insan ellerinin yardımıyla daha mükemmel araç gereç yapıp kullanma evresine geçmiştir.⁷⁵ Yine insan yapısındaki el ve beyin ilişkisinin sıklığı, insan yapısının evrimine büyük katkı sağlamıştır. İnsanın evrim geçirdiği süreçte beyin büyüklüğü ve gelişimindeki değişmelere paralel olarak kafatasının yapısı da değişimlere uğramıştır. Bacak yapısında ise dizlerini bükerek yürüdüğü şekilden günümüz insanının geniş adım tarzına doğru bir değişim oluşmuştur.⁷⁶

Özetle evrim teorisine göre belirli bir cinsin mükemmel hale gelmesi için bir organ ya da içgüdü kusursuzlaşır. Bu organizma için bir kazançtır ve organizma bu kazancı korumalıdır. Bu kazanç miras olarak sonraki nesle aktarılır. Öyleyse canlı organizma koşullara uygun şekilde değişim gösterir. Zira organizmalar arasında hayatta kalmak için bir savaşı vardır. Canlı eğer bulunduğu ortamın şartlarına göre değişmezse

⁷² Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, s. 210.

⁷³ Kurtulan, Kartoğlu, *Darwin ve Evrim Kuramı*, s. 64.

⁷⁴ Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, s.72-73.

⁷⁵ Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, s.74.

⁷⁶ Kurtulan, Kartoğlu, *Darwin ve Evrim Kuramı*, s. 68.

yaşam şansını kaybeder; hayatta kalmak için çevreye uymak zorundadır. Bahsi geçen bu duruma uygunluk biyolojik denilmektedir. Eğer yaşam şartları değişmişse canlı da değişmeli ve artık işe yaramadığı ihtiyaç duymadığı organlarını köreltmelidir. Eğer bunları beslerse gereksiz enerji sarf etmiş olur; bu da organizmanın yaşama şansını düşürmektedir. Öyleyse gerekli organlar tutulup, gereksizler atılmaktadır. Bu da nesilden nesile miras olarak aktarılır.

BÖLÜM II

ERKEN DÖNEM BAZI İSLÂM ALİMLERİNDE EVRİM DÜŞÜNCESİ

Müslüman ilim adamlarının çalışmaları incelendiğinde görülecektir ki onlar sadece dini ilimler ile değil, diğer birçok fenni ilim dallarıyla da ilgilenmişler ve bu alanlara büyük katkı sağlamışlardır. Canlı-cansız varlıklardaki farklılaşma ve gelişimlere yönelik araştırma, Müslüman alimlerde dokuzuncu yüzyıl itibariyle başlamıştır. Bu dönemde Müslüman alimlerden bazıları, varlıkların meydana gelişi ve günümüze kadar olan süreciyle ilgili farklı yaratılış fikirleri ortaya atmışlardır.⁷⁷ Câhız, Nazzâm, İbn Tufeyl, İhvân-ı Safâ, Fârâbî, İbn Miskeveyh ve Biruni gibi alimler bunlardan bazılarıdır. Burada onların konuyla ilgili görüşlerini kısaca ele almaya çalışacağız.

2.1. Nazzâm

Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Seyyar b. Hani' en-Nazzâm olan düşünür, Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından. Doğumu için h.143 ile 195 yılları arasında farklı tarihler ileri sürülmüştür. Basra'da doğup büyümüş, h.231 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Kendisine boncuk dizerek geçindiği veya çok güzel nesir ve manzum yazılar yazdığı için "Nazzâm" lakabının verildiği düşünülmektedir.⁷⁸ Tercüme ve telif çalışmalarının yoğun olduğu bir dönemde yaşayan Nazzâm dil, edebiyat ve şiir alanlarının yanı sıra fıkıh, kelâm, hadis gibi ilimlerde de bir zengin birikime sahiptir. Hint ve İran dinlerini, Yahudilik ve Hristiyanlığı incelemiş, Tevrat, İncil ve Kur'an'ın muhtevasına nüfuz etmiş Yunan felsefesini tetkik etmiş, Mecûsîlik, Seneviyye, Dehriyye ve Berâhime'yi eleştirmiş, Aristo'nun bazı eserlerine reddiyeler yazmıştır.⁷⁹ Kaynaklarda Nazzâm'ın kırk civarında eserinin adına yer verilmiş ancak bunların hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Görüşlerine ise sonradan yaşamış olan kişilerin eserlerinde yapmış oldukları atıflar üzerinden ulaşılmıştır.⁸⁰

⁷⁷ Tatlı, Adem, İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim, Mavi Ufuklar Yayınları, İzmir 2010, s. 66.

⁷⁸ Çağlayan, Harun, "İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm", *İslâm'ın Akıncıları Mu'tezili Öncüler*, ed. Mehmet Azimli v.dğr., Mana Yayınları, İstanbul 2021, s. 125.

⁷⁹ Çelebi, İlyas, "Nazzâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 466, ss. 466-469, İstanbul 2006.

⁸⁰ Çağlayan, "İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm", s. 126.

Nazzâm evrenin oluşumu ve yaratılış süreciyle ilgili yeni fikirler ortaya koymuştur. Bu yeni fikirler, kendi ilim anlayışına dayanarak yapmış olduğu Kur'an'da yer alan yaratılışla ilgili bazı âyetlerin yorumlarına dayanmaktadır. Nazzâm'ın kumun, zuhur ve tecdit gibi çeşitli teorilerden oluşan kozmoloji ve yaratılış ile ilgili düşünceleri incelendiğinde, evrenin oluşumunu ve türlerin menşeyini evrimci bir düşünceyle izah ettiği görülür.⁸¹

Nazzâm'ın yaratılış teorilerinin başında kumun nazariyesi gelmektedir. Arapça bir kelime olan kumun, gizli olan, gizli bulunan veya bir şeyi kendi içinde saklayan anlamlarına gelmektedir.⁸² Nazzâm'ın kumun kelimesiyle isimlendirdiği teorisi evrenin ve türlerin nüvesi ve başlangıç şekli olarak yaratılan ilk varlığın kendinden sonra meydana gelecek olan bütün varlık türlerini ve nesillerini kendinde, gizli olarak içermesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan Nazzâm'ın kumun teorisi, terim olarak ilk yaratılış ve yaratılışın başlangıç noktasını ifade etmektedir. Nazzâm'a göre var oluş, Allah'ın doğrudan tüm canlı cansız varlık türlerini kendinde potansiyel olarak gizleyen, ilk varlık özünü, yani çekirdek varlığı bir anda yaratması şeklinde gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile ona göre yaratılışın bir anda meydana gelmiş ve bitmiş olduğu söylenebilmektedir.⁸³

Nazzâm'ın görüşleri şu şekilde nakledilir: “Allah, insanları, dört ayaklı hayvanları ve diğerlerini, bitkileri ve madenleri, yani hepsini bir anda yarattı. Adem'in yaratılışı evlatlarının yaratılışından önce olmadığı gibi, annelerin yaratılışı da çocuklarıkinden önce olmadı. Böylece Allah, öncelik ve sonralığın, onların yaratılışlarıyla ilgili değil, ancak içinde bulundurdıkları mekanlardan zuhur edişlerine bağlı olacak şekilde, bazı şeyleri diğerleri içinde gizledi.”⁸⁴ Bu nakilden anlaşılacağı üzere o, cansız varlıklarla canlı türlerinin prototiplerinin ayrı ayrı ve bir anda yaratılmış olduğunu kabul etmektedir. Yani bütün canlılar, tek bir çekirdek varlıktan türemiştir.

Nazzâm, ilk yaratılış anlamındaki kumun teorisini özellikle şu âyete dayandırmaktadır; “Sizi bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden, Allah'tır.”⁸⁵

Yaratılış ile ilgi ele almış olduğu teorilerden bir diğeri ise zuhur teorisidir. Bu teori Nazzâm'ın kozmolojik düşüncesinde bir terim olarak, varoluşsal evrimi ifade

⁸¹ Bayrakdar, *Evrimsel Yaratılış Teorisinin Tarihi*, s. 42.

⁸² Yavuz, Yusuf Şevki, “Kümün”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, s. 552, Ankara 2022.

⁸³ Demir, Osman, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 109.

⁸⁴ Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-fırak*, haz. M. Bedr, y.y., Kahire 1328, s.127.

⁸⁵ El-A'raf 7/189.

etmektedir. Farklı bir tabirle Allah'ın doğrudan doğruya yarattığı ilk varlığın, uzun bir zaman diliminde evrimleşmesiyle birlikte, bitki, hayvan ve insan gibi çeşitli canlı türlerinden ana türlerin meydana gelmesini izah etmektedir. İlk canlı özde bi'l-kuvve gizli olarak bulunan, bütün canlı ana türleri, zaman içerisinde evrim yoluyla birbirlerine bağlı olarak meydana getirmiştir. İlk olarak yaratılmış olan canlılık, bi'l-kuvve olarak, bir anda yaratılan canlı türleri, fiili olarak, zaman içerisinde basit türlerden daha karmaşık türlere doğru bir sıra dahilinde sonradan meydana gelmiştir. Bu evrimleşme olayının keyfiyeti hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak elde ettiğimiz veriler çerçevesinde onun bu teorisinin, ilahî iradenin emriyle gerçekleştiği, yaratılışı bu şekilde murat ettiği yönündedir.⁸⁶

Nazzâm, zuhur teorisini Kur'an'dan şu âyetin yorumuna değinerek desteklemektedir; “And olsun ki, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık ve biz bir yorgunluk da duymadık.”⁸⁷ O, bu âyette bahsedilen ‘altı gün’ kavramını bilinen haftanın günleri olarak değil, uzun devriler olarak yorumlamıştır. Böylelikle evren ve ana türlerin oluşumu uzun jeolojik ve astronomik devirler içinde meydana gelmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki zuhur teorisi, canlı ana türlerin oluşumunu yani kozmolojik evrimi ifade etmektedir.⁸⁸

Genel olarak Nazzâm'ın ortaya koymuş olduğu kumun ve zuhur teorileriyle sürekli yaratmayı reddettiğini ve canlıların uğradığı değişimleri yeni bir yaratılış olarak algılamadığı sonucuna ulaşılabilir. O, yaratılışın bilkuvve halinde olan şeyin bir anda bilfiil haline geçmesi ile gerçekleştiğini savunmaktadır. Dolayısıyla ona göre potansiyel haldeki varlıkların ortaya çıkışı Allah tarafından değil, tabiat tarafından gerçekleşmiştir. Onun bu düşünceleri evrim düşüncesine yakın görünmektedir.⁸⁹

Nazzâm'ın ortaya koymuş olduğu kumun ve zuhur teorilerinden, ilk insanın ayrı, bağımsız bir tür olan ilk canlı öz olarak nitelendirilen varlıktan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yani insan, herhangi bir hayvan türünün evrimleşmesi yoluyla meydana gelmemiştir. Evrimleşmeye kabiliyetli olan insan türü, çevre şartlarının özellikle sıcaklığın etkisiyle çeşitlenmiş, bunun sonucunda ise fiziksel, ruhsal ve kültürel olarak farklı insan ırkları meydana gelmiştir. İnsan ırkının evrimleşmesi ise ısının rahimlere etki etmesiyle birlikte, ısının şiddetine göre deri ve saç renkleri gibi fiziksel yapıları ve karakterlerinin çeşitlenmesi şeklinde olmuştur. Örneğin ısının şiddeti

⁸⁶ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s.45.

⁸⁷ Zariyat, 51/38.

⁸⁸ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s.45.

⁸⁹ Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarınca Tabiat ve İnsan*, s. 110.

normal değerlerde ise normal deri rengi, ısıнын şiddeti artarsa Afrikalılarda olduğu gibi deri siyah rengini almaktadır. Yine ısıнын şiddetine göre insanların zihin yapısı da farklılık göstermektedir. Örneğin Çinliler, ince işçilik gerektiren işlerde daha başarılı iken, diğer bazı bölgelerde yaşayan insanlar ise daha spekülâtif düşünmeye meyillidir. Buradan da Nazzâm'ın sosyal ve psikolojik evrime de değindiği anlaşılmaktadır.⁹⁰

2.2. Câhız

Tam adıyla Amr b. Bahr b. Mahbub el-Câhız el-Kinani olan Câhız h. 150-160 yılları arasında Basra'da doğmuş, h. 255 yılında 90'lı yaşlarındayken yine Basra'da vefat etmiştir. Câhız lakabı ise göz kürelerinin diğer insanlarınkine kıyasen daha önde olmasından dolayı verilmiştir. Mu'tezile ekolüne mensup olan Câhız, dil, edebiyat, kelâm, mezhepler tarihi, tarih, siyaset, ahlak, sanat ve ticaret gibi alanlarda eserler vermiştir.⁹¹ Konumuzla ilgili görüşlerinin bulunduğu eseri ise *Kitabü'l-Hayevan*'dır. Bu eserinde zoolojinin çeşitli bölümlerine, hayvan türlerinin değişimlerine, iklim ve yaşanan bölgenin tesirine dair detaylı bilgiler aktarmaktadır.⁹²

Zooloji alanında çalışma yapanların öncülerinden olan Câhız, hayvanlar üzerinde çevresel faktörlerin etkisini ortaya koyarak, farklı şartlar altındaki hayvan türlerinin değişimini gözlemlemiştir. Eserinin muhtelif yerlerinde hayatta kalma mücadelesinden bahsetmiş, bunu bilimsel yollarla tasvir etmiştir. Eserinde evrimleşmeden de bahseden Câhız, evrim mekanizmasını üç şekilde açıklamaktadır. Bunlar; türlerin birbirine dönüşümü, yaşam mücadelesi ve çevresel faktörlerdir. Câhız'ın evrim yaklaşımında daha çok doğal seleksiyon ve hayat mücadelesi fikri yer almaktadır. O, türlerin arasında yaratılıştan kaynaklanan, yaşamlarını devam ettirmek için tabîi bir mücadelenin olduğunu ve bu mücadele sırasında sadece güçlü olanların hayatta kalabileceğini belirtmiştir. Bu mücadele sonucunda doğal seleksiyonun var olduğunu ortaya koymuştur. Câhız'ın canlılar arasında süre gelen yaşam mücadelesi düşüncesine göre bir güçlü diğeri ise ilkinen nispeten daha güçsüz iki sınıf vardır. Bunlardan güçlü olan sınıfa mensup tür diğeri eleyerek doğal yaşamda hakim konuma gelmekte ve güçsüz olan tür yok olmaktadır. Ancak ona göre bahsedilen yaşam

⁹⁰ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s.48.

⁹¹ Korkmazgöz, Rıza, "Câhız", *İslâm'ın Akıncıları Mu'tezili Öncüler*, ed. Mehmet Azimli v.dğr., Mana Yayınları, İstanbul 2021, s. 184, ss. 184-190.

⁹² Korkmazgöz, *İslâm'ın Akıncıları Mu'tezili Öncüler*, s. 187; Şeşen, Ramazan, "Câhız", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, s. 24, ss. 24-26, İstanbul 1993.

mücadelesi ilahî bir kanuna bağlı olarak meydana gelmektedir. Allah, bazı canlıların besin ihtiyacını, diğer canlıların ölümü ile tedarik etmesine müsaade etmektedir.⁹³ O bu olayı şöyle açıklamaktadır:

“Tarla faresi yiyecek ihtiyacını karşılamak için yuvasından dışarı çıkar; ilk önce bir araştırma yapar. Sonra küçük kuş gibi kendisinden daha ufak canlıları yakalar ve yer. Yılanların ve daha büyük kuşların hücumlarına karşı ise, yavrularını ve kendini, yeraltında açtığı gizli ve kıvrımlı tünellerde gizler. Yılanlar, tarla farelerini yemeyi çok severler. Yılanlara kendilerini, sırtlan ve kunduz gibi kendilerinden daha güçlü hayvanlardan korumaya çalışır. Sırtlan, tilkiyi korkuturken, tilki de kendinden daha küçük hayvanları korkutur... Bazı canlıların, diğerlerinin yiyeceği olması bir kuraldır... Bütün küçük canlılar, kendilerine oranla daha ufak olanları yer ve diğer büyük canlılar da kendilerinden daha büyükleri yiyemez. İnsanlar da diğer insanlarla olan ilişkilerinde, hayvanlara benzer... Allah, bazı canlıların ölümünü, bazılarının hayatının sebebi yapar...”⁹⁴

Câhız, kendisinden çok sonra gelen diğer biyologlar gibi, türlerin mutasyonunun ve değişkenliğinin mümkün olduğunu belirtmiştir. Ona göre değişim, çevresel faktörlerin etkisiyle oluşmaktadır. O, orijinal formların aşamalı bir şekilde gelişim göstererek diğer formların meydana geliş aşamasındaki çevresel faktörlerin yardımı üzerinde durmaktadır.⁹⁵

Eserinde bu konuya şu şekilde değinmiştir. “Halk, dört ayaklı hayvanların ilk örneği olan meshin (orijinal formu *quadrupeds*) varlığı hakkında farklı şeyler söyledi. Kimileri onun evrimini kabul ettiler ve onun köpek, kurt, tilki ve diğer benzer hayvanları meydana getirdiğini söylediler. Bu ailenin üyeleri, bu (mesh) formundan gelmektedir.”⁹⁶

Câhız, Allah’ın irade ve gücünün, başkalaşımda temel nedensel faktör olduğunu belirtir. Eğer Allah’ın arzu ederse, istediği zaman bir türü diğer bir türe dönüştürebileceğini eklemektedir. O aynı zamanda, türlerin değişimini ve mutasyonunu savunarak Allah’ın iradesini de içerisine alan başka faktörleri de saymaktadır.⁹⁷

Câhız, türler üzerindeki çevresel faktörlerin etkisine örnek olarak yiyecek, iklim, sığınak vb. biyolojik ve psikolojik faktörlerin etkisinden söz etmektedir. Ona göre söz konusu olan bu faktörler aynı zamanda, hayatta kalabilmek için türlerin yaşam mücadelesine etki etmektedir. Çevrenin değişimiyle birlikte bu yaşamsal değerlerin

⁹³ Bayrakdar, Mehmet, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 10/1, s. 120, ss. 117-126, İstanbul 2012.

⁹⁴ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, haz. Abdullah Muhammed Harun, Mektebetü'l-Mustafa, Kahire 1909, IV, s. 133-134.

⁹⁵ Bayrakdar, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, s.121.

⁹⁶ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, IV, s. 23.

⁹⁷ Bayrakdar, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, s.121.

sahip olduğu karakterler de değişim göstermektedir. Birbirini takip eden nesillerin değişim sürecinde karakterler ve organizmalar çevreye daha iyi adaptasyon sağlamaktadır. Türlerin yaşamı, karakterlerinin çoğalma yoluyla sonraki nesillere aktarımı ve çoğalmadaki değişime sahip olma şeklindedir. Böylelikle o teorisini, hayvan ve insan türünün çevresel faktörlerle olan uyumunda, aktif olan ve aktif olmayan organların değişimi üzerinde temellendirmiştir.⁹⁸

Eserinde bu konuya şöyle değinmektedir: “Şüphesiz bazı coğrafi bölgelerde, bazı Nabatlı gemicilerin maymuna benzediklerini fark ettik. Yine bazı Fashıları da Mesh’e benzer bulduk. O kadar ki bunlar arasında çok az farklılık vardı... Bu Fashılar üzerindeki değişikliği, kirli suyun, tozun toprağın ve havanın yapmış olması mümkündür... Eğer onların üzerindeki bu dış etki daha da fazlalaşırsa, onların derileri, kulakları, renkleri ve şekillerindeki (maymunlara benzeyen) bu farklılıklar da daha fazla artar.”⁹⁹ Câhız burada çevresel, iklimsel faktörlerin insan biyolojisine olan etkisine temas etmektedir. Bu da canlıların bölgenin şartlarına zaman içerisinde ayak uydurduğunu göstermektedir.

Buradaki bilgilerden yola çıkarak belirtmeliyiz ki Câhız’ın evrim teorisi ile modern teoriler arasında farklılıklar vardır. En temel farklılık ise ideolojiktir. Modern dönemdeki teoriler içkin ve materyalist iken, Câhız’ın teorisi aşkın ve ilahî bir varlık endekslidir. Câhız’ın evrim teorisinde ilk neden Tanrı’dır. Dolayısıyla sonradan gelenler ikincil faktör konumundadır. Daha sonra gelen evrimciler onun bu teorisini farklı bir şekilde yorumlayarak kendi materyalist fikirlerine dahil etmeye çalışmışlardır.¹⁰⁰

Câhız’a göre Allah bütün varlıkları zıt veya benzer unsurların bir araya gelerek birleşmesinden meydana gelmiş olan tabiatlarla var etmiştir. Her bir varlık bu tabiatlara münasip fiiller meydana getirir. Bıçağın kesmesi, zehirin öldürmesi, ateşin yakması, tabiatlarının gereği olarak zorunludur. Böylelikle tabiatın tümü varlıkların yapısına dercedilmiş nedensellik kurallarına göre varlıklarını sürdürmektedirler. Bu kanunun gereği olarak doğada bulunan varlıkların bazıları, bazılarının sebebi olur. Mesela, Allah’ın dilemesi bulutun, bulut ise nemin ve suyun sebebidir. Yine tavuk yumurtanın, yumurta tavuğun, ekin tohumun, insan da üreme yoluyla insanın sebebidir.¹⁰¹

⁹⁸ Bayrakdar, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, s.122.

⁹⁹ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, IV, s. 24.

¹⁰⁰ Bayrakdar, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, s. 123.

¹⁰¹ Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitabu'l-Kıyan, Resailü'l-Câhız*, haz. Abüsselam Harun, Mektebetü'l-Hanci, II, Kahire 1963, s. 146.

Ona göre kainattaki bu kanunlar varlıkların meydana gelmesini açıklamadığı gibi işleyiş sürecinde de tümüyle bağımsız değillerdir. Çünkü varlıkların hiçbirinin oluşum süreci tabii zorunlulukla meydana gelmemektedir. Zira tabii zorunluluk bir varlığın başka türlü olmasını imkânsız kılmaktadır. Varlığın meydana gelişi ancak yaratıcının iradesi ve takdiri ile mümkün olabilir. Diğer yandan doğanın daha çok belirli bir yönde işliyor olması ve birtakım engellerin meydana gelmesi sebebiyle bunun dışına çıkması, onun da aynı şekilde düzene ve tasarrufa konu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla doğanın işleyişini tamamlaması ve gayelerine ulaşması yaratıcı gücün kudreti ve iradesine muhtaçtır.¹⁰²

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki Câhız, tabiatın işleyişinde veya varlıkların oluşumunda Allah'tan bağımsız mutlak bir determinist anlayışı reddetmektedir. Ona göre Allah tabiatı belli fiilleri meydana getirecek şekilde tasarlamıştır ve tabiatın yaratılışına uygun fonksiyonlar icra etmesi sürecinde de aktiftir. Çünkü tabiat kudret ve fikir sahibi olmadığı için kusursuz ve hikmetli fiiller meydana getirmesi mümkün değildir. Tabiatındaki varlıkların faydalı eylemlerde bulunması, onları bu şekilde tasarlayan hikmet, akıl ve kudret sahibi bir yaratıcının varlığının delilidir.¹⁰³

2.3. İhvân-ı Safâ

İhvân-ı Safâ h. 4. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış, daha çok felsefî, dini, ilmi ve siyasi gayeleri olan, yaptığı faaliyetleri gizli bir şekilde sürdürmeye çalışmış bir topluluktur. Abbasi Devleti'nin son dönemlerinde faaliyet göstermişlerdir. Topluluğun genel gayesi birlik, beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma gibi ahlaki erdemleri ön plana alarak İslâm ümmetini fikri ve ahlaki yönden iyileştirilmesidir. Topluluğun tam olarak nerede, hangi tarihte, kimler tarafından oluşturulduğu bilinmemektedir. Bunun sebebi ise faaliyetlerini çok gizli yürütmeleri ve toplantılarına dışarıdan hiç kimseyi kabul etmemeleridir. Düşüncelerini dini ve felsefî konuları ihtiva eden, toplam elli iki risaleden oluşmakta olan “Resa'ilü İhvani's-Safa” adlı eserde anlatmışlardır.¹⁰⁴

¹⁰² Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *ed-Delail ve'l-İ'tibar'ale'l-Halki ve't-Tedbir*, haz. Ebu Suleym el-Mu'tezili, Darü'n-Nedveti'l-İslâmiyye, Beyrut 1988, s. 61.

¹⁰³ Kandemir, Ahmet Mekin, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2019, s. 242.

¹⁰⁴ Uysal, Enver, “İhvan-ı Safa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, s. 1-3, ss 1-6, İstanbul 2000.

Evrım düşüncesi sistemli bir şekilde *Resâil* adlı eserlerinde görülmektedir. Söz konusu risalelerde, yalnızca organik maddelerin değil, inorganik maddelerin evrimi de anlatılmaktadır. Ancak eserlerinde doğal seleksiyon kavramının yerini “rabbanî inâyet” veya “ilahî hikmet” kavramları almaktadır.¹⁰⁵

Bazı özelliklerinden dolayı insan ırkına daha yakın görünen hayvan türlerini risalelerinde zikretmektedirler. Örneğin, maymun vb. hayvanlar beden yapıları açısından insana benzemektedir. Beden yapısı açısından insana benzerlik gösteren maymun, insanların yaptığı fiilleri taklit edebilmektedir. At, hürmetkârlığı ve yüce ahlak yapısından dolayı, insanlar için binek hayvanı olarak kullanılmaktadır. Hatta sahibinin yanındayken veya sırtında taşırken dışkılama bile yapmaması da bu hayvanın edep anlayışı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber zekâ ve cesaret sahibi insanlar gibi, harp esnasında cesur olmakla beraber, yaralanmalara da dayanıklıdır. Tüm bunlar göz önüne alındığında atın ahlaksal anlamda bir insanda olması istenen pek huya sahip olduğu görülmektedir. Fil ise kendisine doğru yapılan bir söylemi zekâ üstünlüğü sebebiyle anlamakta ve akıllı bir insanın yaptığı gibi emredilen veya yasaklanan şeylere karşı itaatkardır. Papağan, bülbül vb. kuş türü ses, makam, şarkı söyleyebilmesi açısından yine insana benzemektedir.¹⁰⁶

İhvân-ı Safâ’ya göre varlıkların arasında basamaksal bir bağlantı vardır. Bitki basamağının son evresi ile hayvan basamağının ilk evresi arasında bir bağlantı söz konusudur. Yine hayvan basamağının son evresi ile insan basamağının ilk evresi arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Onlara göre bitki basamağının en alt evresinde, topraktan sonra gübre otu bulunmaktadır. Gübre otu, kaya ve taşların üstünde bulunan, yağmur ve çiğ sayesinde yaşamını sürdüren yabani bir bitkidir. Bitki basamağının en üst evresinde ise hurma ağacı bulunmaktadır. Hurma ağacı bitki görünümünde olsa da bazı özellikleri itibariyle bitkilerden farklıdır. Bunu ise şu şekilde açıklamaktadırlar; Hurma ağacının eril ve dişil bireyleri içerisinde birtakım farklılıklar söz konusudur. Hayvanlardaki gibi hurma ağacının da eril olanları dişil olanlar için birer döl taşıyıcılığı özelliği bulundurmaktadır. Normal bitkilerde ise etkin güç edilgen güçten farklı değildir. Hurma ağacının üst kısmı kesildiğinde ağacın gelişme ve büyümesi durup, kurur. Bu özelliği yönüyle hayvanlara benzemektedir. Bu bağlamda hurma ağacının

¹⁰⁵ İhvân-ı safâ, İhvân-ı Safâ risaleleri, Çev. Ahmet Çelik, Ayrıntı yayınları, II, İstanbul 2013, s. 133.

¹⁰⁶ “İhvân-ı safâ risaleleri”, II, s.134.

biçimsel olarak bitkilere, fiilleri açısından ise hayvanlara benzemekte olduğu söylenebilmektedir.¹⁰⁷

Hayvanların ilk basamağında ise yalnızca bir duyu organı bulunan salyangoz yer almaktadır. Bir borunun içinde hayatını devam ettiren kurtçuk şeklindeki salyangozun işitme, koklama, tat alma gibi duyuları yoktur. Bitkilerin bazıları gibi büyür ve gövdesinin üzerinde dik durur. Diğer taraftan geniş alanlara doğru yönelerek hareket etmesi yönüyle hayvan özelliği taşımaktadır. Hayvanların bir üst basamağında bulunan insanlar arasındaki bağlantısı ise bir değil birkaç hayvan üzerindendir. Bu, insanın üstün ve erdemli olması itibarıyla birçok yönü kapsamaktadır. Yukarıda özellikleriyle beraber bahsettiğimiz maymun, fil, at, bülbül bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁸

İhvân-ı Safâ'ya göre hayvanlar basamağından sonra, insan basamağının en alt mertebesinde olan kimseler, duyular aracılığıyla bilinen varlıklar haricinde herhangi bir varlığı kabul etmeyen, maddi ilimler haricinde herhangi bir ilimden haberi olmayan veya kabul etmeyen, sadece maddi arzu ve isteklerini doyurmak isteyen, yalnızca dünyevi menfaatleri elde etmek için yarışan, mümkün olmadığını bildikleri halde dünyada ebediyen kalacaklarmış gibi hareket eden kişilerdir. Bu kişilerin hayvan basamağındaki varlıklar gibi yemek ve içmek dışında bir arzusu olmaz, merkep ve hınzır gibi cinsel haz dışında bir şey için mücadele etmez, karınca gibi sadece dünyevi menfaatler peşinde koşup, ihtiyacının olduğundan daha fazla mal biriktirmek için çabalar, saksığan kuşu misali kendisine yarar sağlamayan şeye sevgi besler, tavus kuşu gibi giydiği kıyafetin süsü haricinde bir süs ile ilgilenmez, köpeklerin ölü artıklarına üşüşükleri gibi dünya malına saldırırlar. O kişilerin cismani suretleri, insan şeklinde olsa da nefislerine uyarak yaptıkları işler, hayvan veya bitkilerin yaptıkları işler gibidir.¹⁰⁹

2.4. Fârâbî

Tam ismi Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türki'dir. h. 258 yılında Türkistan'ın Farab şehrinde dünyaya gelmiş, h. 339 yılında vefat etmiştir. Muallim-i Sani unvanıyla anılan Fârâbî, meşşai filozoflarından. İslâm

¹⁰⁷ İsmail Hakkı, İzmirli, *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Çizgi Yayınları, Konya 2018, s. 62.

¹⁰⁸ "İhvân-ı Safâ risaleleri", II, s.132.

¹⁰⁹ "İhvân-ı Safâ risaleleri", II, s.135.

felsefesine büyük katkılar sağlamış, terminoloji ve problemler açısından temellendirmiş ünlü Türk filozofudur.¹¹⁰ *el-Medinetü'l-fazıla* adlı eserinde değindiği açıklamalar, evrim düşüncesini akıllara getirmektedir.

Ay üstü ve ay altı âlemlerden bahseden Fârâbî, dünya üzerindeki varlıklar için özlere açısından en üstün mükemmellik özelliğine doğuştan sahip olmadıklarını dile getirir. Onlar, baştaki varoluş halleri itibarıyla en kusurlu hal içerisindeyler. En kusurlu halleriyle bulunan bu varlıkların her bir türü, arazları açısından en mükemmel hale varıncaya kadar basamak basamak ilerler. Bu durum o türün doğal yapısından kaynaklanır. Dolayısıyla dışarıdan bir müdahale söz konusu değildir. Bahsedilen ay altı varlıkların bir bölümü tabiî, bir bölümü iradî, bir bölümü ise hem tabiî hem iradî varlıkların birleşimidir. Tabiî ay altı maddeler hava, su, ateş, toprak gibi unsurlar ve bu türden olan alev buhar vb. şeyler; taş ve aynı türden olan madenler, bitki, konuşma ve düşünce yeteneği olan ve olmayan hayvanları kapsamaktadır. Tabiî olan varlıklar iradî varlıkların oluşması için gerekli olan ön şart niteliğindedir. Onların varlık süreci zaman açısından iradî varlıklardan daha öncedir. Dolayısıyla tabiî ay altı varlıklar olmadan iradî varlıkların olması da mümkün değildir.¹¹¹

Ay altı âlemindeki cisimlerde ortak olan şey ilk maddedir. Bu cisimler başlangıçta şu anki suretlerine sahip değildirler. İlk olarak her birine maddeleri verilmektedir. Cisimlerde olan bu madde ile uzak bir kuvve durumu kazanılır. Bu süreçte fiil durumunda değildirler. Yalnızca ilk maddesi verilen cisim devamlı olarak kendisi ile töz haline geleceği suretini almaya çalışır. Bundan sonra ise kuvve halinde olan varlığını fiil haline geçirene dek yavaş yavaş yukarı yönde ilerler.¹¹²

Fârâbî, Sudur Teorisi'nden bahsederken, Allah'ın bir olduğunu ve varlığın ondan zorunlu olarak sudur ettiğini dile getirmiştir. Bu teorisi ile göre kâinatın, bir bakıma Allah'ın iradesi olmaksızın meydana geldiğini kabul etmektedir. Dolayısıyla Allah, sadece kendisini bilmektedir ve kendisinden zaruri olarak sudur eden kâinat hakkında bilgi sahibi değildir. Fârâbî'nin bu teorisi antik çağ düşüncesinin bir yansıması olmakla beraber, Allah'ın mutlak yaratıcı olduğunu ortaya koyan İslâm anlayışına ters olduğu için eleştirilmiştir.¹¹³

el-Medinetü'l-fazıla eserinin “Tanrısal Varlıklar ve Maddi Cisimlerin Derecelendirilmesi Hakkında” adlı bölümünde aşağıdaki anlatımlara yer verilmiştir;

¹¹⁰ Kaya, Mahmut, “Fârâbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, s. 145-47, ss. 145-162, İstanbul 1995.

¹¹¹ Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

¹¹² Fârâbî, *İdeal Devlet*, s. 38.

¹¹³ Tathî, *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim*, s. 68.

“Bu var olanların [Ay altı varlıkları] düzeni şöyledir: Önce onların en az değerlisi gelir. Sonra kendisinden daha üstün bir varlığın olmadığı en üstün varlığa ulaşınca kadar daha az üstün olandan daha üstün olana doğru gidilir. Onların en az değerlisi, ortak ilk maddedir. Unsurlar bu ilk maddeden daha değerlidir. Onları sırasıyla madeni cisimler, bitkiler, dil ve düşünceye sahip olmayan hayvanlar, nihâyet dil ve düşünceye sahip olan hayvanlar takip eder. Dil ve düşünceye sahip olan hayvandan daha üstün bir varlık yoktur.”¹¹⁴

Fârâbî’ye göre mümkün varlıkların, kendi tabiatlarından kaynaklanan bir varlıkları yoktur. Onların var olabilmesi için var edici bir sebebe, Vacibü’l-Vücûd olan bir varlığa dayanması gerekir. Mümkün varlıklar kendilerini yokluktan varlık âlemine getirecek bir var edici güce muhtaçtır. Dolayısıyla mümkün varlık nâkıs bir varlıktır. Çünkü varlığı, kendi zatından değil başka bir varlığın zatındandır. Bu düşüncesiyle Fârâbî de yoktan yaratılmayı kastetmektedir. Ancak buradaki yoktan yaratılma kelâm alimlerinin kastettiği yoktan yaratılma değildir. Fârâbî, sudur teorisine paralel olarak yaratılan ile yaratan arasında bir zaman farkının olmadığını savunurken, kelâm alimleri bunun aksini dile getirmektedir.¹¹⁵

Fârâbî, yaratma için ibda ve halk kelimelerini kullanmıştır. İbda ile yoktan var etmeyi kastederken halk kavramı ile de zaman içerisinde bir şeyden var edilmeyi belirtmiştir.¹¹⁶ Bu anlamdaki halk, ay altı varlıkların yani maddi varlıkların yaratılmasının meydana geldiği, değişken olan âlem için ifade edilir. Bu âlemdeki yaratmada evrim vardır. Bu durum insan, hayvan ve bitkiyi yaratmadaki evrimdir ve buradaki oluşum tedrici oluşum şeklinde gerçekleşmektedir.¹¹⁷

2.5. İbn Tufeyl

Endülüs’lü ünlü filozof ve hekim olan İbn Tufeyl’in doğum tarihi, kesin olmamakla beraber h. 499 yılıdır. Günümüz İspanyası’nın Granada şehrinde dünyaya gelmiştir. Tam ismi Ebu Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysi’dir. Başarılı bir tabip olan İbn Tufeyl, aynı zamanda şiir alanında kabiliyetli

¹¹⁴ Fârâbî, *İdeal Devlet*, s. 39.

¹¹⁵ Düzgün, *Neseî ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, s. 161-162.

¹¹⁶ Atay, Hüseyin, *Fârâbî ve İbn-i Sina’ya göre Yaratma*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 123-124.

¹¹⁷ Atay, Hüseyin, “İslâm Felsefesinde Yaratma”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 1/1, s. 9, ss. 3-10, Ankara 2003.

birisidir. Tabiplik alanındaki şöhretinden dolayı zamanının hükümdarı, Muvahhidîler Devleti halifesi Ebu Yakup Yusuf b. Abdulmü'min tarafından sarayın bfiâş hekimi olarak da görevlendirilmiştir. H. 581 yılında vefat etmiştir.¹¹⁸ En ünlü eseri Hay b. Yakzân'dır. İbn Tufeyl'in bu eserinde evrime dair görüşleri ana hatlarıyla göze çarpmaktadır. Felsefi hikâye türü şeklinde yazılan bu eserinde, beşer elinin değmediği doğanın içerisinde, herhangi bir yerden eğitim görmemiş, yardım talep edeceği sosyal-kültürel çevreden çok uzakta, yalnızca saf aklın tecrübe yoluyla ve nazari yönelimleri doğrultusunda bir insanın entelektüel olarak neleri başardığını işlemiştir.¹¹⁹

İbn Tufeyl, Hay b. Yakzân adlı eserinde, hikâyenin baş kahramanı olan Hayy'ın, dolayısıyla insanlığın doğuşunu, psikolojik ve biyolojik gelişim sürecini natüralist bir tarzda işlediğini görmekteyiz. Hikâyenin ilk bölümünde insanlığın başlangıcı hakkında hikâyenin kahramanı üzerinden iki farklı görüş ortaya koymaktadır. Birincisi, insanlığın başlangıcının cansız maddelerden oluşmaya başladığı, ikincisi ise insanlığın anne ve baba yoluyla oluştuğu düşüncesidir.¹²⁰ İbn Tufeyl, bu iki görüşten birincisini öncelemektedir. Genel olarak hikâyenin ana teması da birinci görüş üzerinden oluşturulmuştur.¹²¹ Birinci görüş evrim teorisi ile ilgili olması sebebiyle onun üzerinde yoğunlaşılacaktır.

İbn-i Tufeyl'in ortaya koymuş olduğu birinci görüş özetle şu şekildedir: Hindistan civarındaki ekvatorial ıssız adada, çukur bir bölgede toprağın hava ve suyla karışımıyla çamur meydana gelir. Bu çamur, uzun süreç içerisinde güneşin ışığı ve ısısının tesiriyle mayalanır. Mayalanmış halde bu çamur, çeşitli merhalelerden geçerek, sonunda güzel bir şekle girer. Allah, "hayy" ismiyle bu şekle tecelli ederek ona ruh verir. Böylelikle ilk insan meydana gelir.¹²²

İbn Tufeyl'in canlılığın oluşumuyla ilgili birinci teorisine göre, insan cansız maddeler üzerinden Allah'ın iradesi doğrultusunda meydana gelmiştir. Bu meydana gelme sürecinde ise eşleşme veya dölleme gibi bir durum da yoktur. Cansız maddelerden canlılığın ortaya çıkması fermentasyon (mayalanma) yoluyla olmuştur. Bu oluşum anlaşıldığı kadarıyla kısa bir zaman diliminde değil, uzun bir süreçte meydana gelmiştir. İbn. Tufeyl, insanlığın oluşumunu fiziki temellere dayandırdığı gibi Allah'ın

¹¹⁸ Kutluer, İlhan, "İbn Tufeyl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, s. 418-420, ss 418-425, İstanbul 1999.

¹¹⁹ Kutluer, İlhan, Katipoğlu, Hasan, "Hay b. Yakzân", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, s. 551-52, ss. 551-554, İstanbul 1997.

¹²⁰ İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân*, çev. Babanzeâde Reşit, Palto Yayınları, İstanbul 2014, s.7-13.

¹²¹ Bayrakdar, *Evrimeci Yaratılış Teorisinin Tarihi*, s. 77-78.

¹²² İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân*, s. 14-18.

ruh üflemesi örneğinde olduğu açıklamasıyla metafiziksel temellere de dayandırmaktadır.¹²³

Babanzâde'ye göre İbn Tufeyl'in canlılığın var oluş sürecini aktarımında Allah'ın iradesinin etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Kur'an âyetlerinden referans göstermese de onun bu anlatımı, Kur'an'da açıklanmakta olan insanın oluşum sürecini anımsatmaktadır¹²⁴; "Biz insanı kuru, üzerinden yıllar geçmiş, eskimiş, siyah, özlü çamurdan yarattık."¹²⁵, "Rabb'in meleklerle: 'Ben kuru, üzerinden yıllar geçmiş, eskimiş, siyah çamurdan bir insan yaratacağım. Onun yaratılışını tamamlayıp ruhumdan üflediğim zaman ona secde edin demişti'"¹²⁶, "İnsanı pişmiş çamur gibi kuru balçıktan yarattı."¹²⁷, "Allah sizi yerden bir bitki olarak bitirdi."¹²⁸, "Oysa O sizi çeşitli aşamalardan geçirerek yaratmıştır."¹²⁹, "Sizi topraktan, sonra erginlik çağına ulaşmanız, sonra da yaşlanmanız için bebek olarak dünyaya getiren O'dur."¹³⁰, "Sizi annelerinizin karınlarında üç karanlık içinde yaratmadan yaratmaya geçirerek yaratmaktadır"¹³¹, "Sizi adı bir sudan yaratmadık mı? Onu sağlam bir karar yerine koyduk, belli bir süreye kadar. Ölçtük, biçtik. Ne güzel biçim veriniz biz."¹³². Nitekim bu âyetlerde İbn Tufeyl'in birinci görüşünü destekleyen açıklamaların bulunduğu görülmektedir.

İbn Tufeyl birinci teoriyi anlatırken kendisine has bir görüş olmadığını, daha öncesinden dile getirilen bir görüş olduğunu belirtmektedir. Ancak birinci bölümde bu teoriye karşı yapılan eleştirilere cevap vermesi ve anne-baba olmadan bir insanın doğabileceğine yönelik kanıtlar getirmesi¹³³, onun da bu görüşe katıldığını ortaya koymaktadır.¹³⁴

İslâm alimlerinin evrimleşme hususundaki bu fikirlerini ele aldıktan sonra söylemek gerekir ki, Müslümanlar arasındaki her düşünür veya alimin düşünce ve görüşleri kişisel olma niteliğindedir. Dolayısıyla onların yapmış oldukları yorumları ve ortaya attıkları fikirleri İslâm anlayışymış gibi tasavvur etmek yanlıştır. Sonuç itibarıyla onlar, Allah'ın mevcudatı yoktan var ettiği düşüncesine sahiptirler. Fakat

¹²³ Bayrakdar, *Evrimeci Yaratılış Teorisinin Tarihi*, s. 78.

¹²⁴ *Hayy b. Yakzân*, s. 18-19.

¹²⁵ Hicr, 15/26.

¹²⁶ Hicr, 15/28-29.

¹²⁷ Rahman, 55/14.

¹²⁸ Nuh, 71/17.

¹²⁹ Nuh, 71/14.

¹³⁰ Mü'min, 40/67.

¹³¹ Zümer, 39/6.

¹³² Mürselat, 77/20-23.

¹³³ İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân*, s. 10.

¹³⁴ Bayrakdar, *Evrimeci Yaratılış Teorisinin Tarihi*, s. 80.

onlara göre, Allah canlıları ayrı ayrı ve birden yaratmamış ve birini diğeri üzerinden meydana getirmesi yoluyla oluşmasını takdir etmiştir. Bu görüşün temelinde ise Allah'ın ilk olarak yarattığı maddenin, kendisinden sonra oluşacak türleri bil'kuvve olarak ihtiva ettiği düşüncesi yer almaktadır.¹³⁵

İslâm düşüncesi alanında çalışmalar yapanların bazıları, bahsi geçen İslâm alimleri başta olmak üzere canlıların farklılıklarının çeşitli seviyelerdeki karışımını ifade eden mizaca yönelik düşüncelerini, modern evrim teorisinin öncüsü veya evrim düşüncesinin klasik dönemdeki savunucusu olarak görürler. Ancak günümüze kadar yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır ki, klasik dönemdeki bu tür ifadeler gerçekte bir canlının milyonlarca yıllık süreçte tür bazında evrim aşamalarından geçerek dünya üzerindeki canlı çeşitliliğini oluşturduğuna dair herhangi bir açıklama ve iddia barındırmaz.¹³⁶

Evrinciler, İslâm alimlerinin evrim konusundaki düşünce ve değerlendirmelerini kullanmışlardır. Onlar, kendilerinin ortaya attığı teorilerine Müslüman alimlerden destek arama çabasına girip, İslâm dininde böyle bir görüşün var olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır.¹³⁷

¹³⁵ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 195.

¹³⁶ Türker, Ömer, *Evrin Risalesi*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2023, s.11-12.

¹³⁷ Özdemir, Ahmet, "Kur'an ve Bazı İslâm Alimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş", *Bitlis İslâmiyat Dergisi*, 2/1, s. 63, ss. 61-76, Bitlis 2020.

BÖLÜM III

19. YÜZYIL OSMANLI DÖNEMİ EVRİM DÜŞÜNCESİ

3.1. Evrim Düşüncesine Sahip Osmanlı Düşünürleri

19. yüzyılın ikinci yarısında, Darwin ve Lamarck ile birlikte evrimci-biyolojik materyalizm doğmaya başlamıştır. Devam eden zamanlarda Avrupa’da Karl Vogt, Müller, L. Büchner, Moleschott, E. Haeckel gibi isimler bu konuda çalışmalar ortaya koymuştur. 19. Yüzyılın sonlarına doğru bu yeni akım giderek kuvvetlenmiştir. Bunun sebebi ise Lamarck ve Darwin’in teorilerinin yeni delillerle desteklenmesi ve felsefe alanındaki diğer düşünürleri de etkilemesidir. Biyoloji alanının bu dönemde giderek gelişmesi, canlı türlerinin yeryüzünde uzun süreçler içerisinde geçirdiği değişimini araştırma esnasındaki malzemeyi veren paleontoloji ve canlının anne karnındaki ilk halinden doğum anına kadar geçirdiği evreyi ele alan embriyoloji gibi alanların ilerleme göstermesi de bu düşüncüyü destekleyen bir diğer husustur. Bu iki bilim dalının ortaya çıkması ile birlikte, özellikle bazı embriyoloji biliminin verilerine bakılarak insan ve hayvan türleri arasındaki bağlantının araştırılması, dönemin felsefî konularını da etkilemiştir. Böylelikle evrimci materyalizm ortaya çıkmıştır.¹³⁸ Avrupa’da durum bu şekildeyken söz konusu çalışmaların etkisi Osmanlı topraklarında da görülmüştür.¹³⁹ Bu bölümde evrim anlayışını benimseyen Osmanlı alimlerine yer verilecektir.

3.1.1. Hoca Tahsin Efendi

Yanya vilâyetinde, 1811 tarihinde dünyaya gelen Hoca Tahsin’in asıl ismi Hasan Tahsin’dir. İlk öğrenimini Rumeli’nde gördükten sonra daha iyi bir ilim ortamında bulunmak adına İstanbul’a giderek çeşitli hocaların derslerini takip edip onlardan icazet aldı. Kırklı yaşlarında, Paris’e gönderilen öğrencilere Arapça ve Farsça eğitim vermeleri ve orada bulundukları zaman zarfında açılması planlanan Darülfünun’ da pozitif bilimleri öğretecek kalifiyeli hoca olarak yetişmeleri amacıyla Paris’e gitti.

¹³⁸ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yayınları, İstanbul 1992, s. 240-41.

¹³⁹ Alkan, Ö. Mehmet, “Osmanlı’da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi üzerine...” *Toplumsal Tarih*, 187, s. 21-22, ss.20-27, İstanbul 2009.

Burada bulunduğu dönemde düşünsel hayatında değişimler yaşadı. O zamana kadar tahsil etmiş olduğu şer'i ve akli ilimlerden sonra daha modern ilim dallarıyla meşgul olmaya başladı. Burada fizik, kimya, jeoloji, matematik, kozmografya ve astronomi gibi alanlarda ilim tahsil etti.¹⁴⁰

Paris'te yaklaşık olarak 11 yıl kalan Hoca Tahsin, yurda geri döndü. Burada bir miktar kaldıktan sonra tekrar Paris'e gitti. İkinci gelişinde ise sefaret imamı olarak görev yapmıştı. Oranın yaşamına ve kültürüne oldukça alışan Hoca Tahsin, burada bir ara sarığını çıkarıp yerine hasır şapka taktı. Bu tutumundan dolayı kendisine "gavur Tahsin" denmesine sebep oldu. Paris'te, kültür ve sanat ile ilgilenen kişilerin uğrak yeri olan mekanlarda vakit geçirmesinin sonucu olarak, o dönemde Avrupa'da hâkim olan materyalist felsefe düşüncesine kapıldı. Öyle ki imam olarak görevlendiren Hoca Tahsin, artık amelde ihmalkâr davranmaya başladı. Kendisinden sonra Paris'e gelen Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar'la yakın dost oldu ancak İstanbul'a geri döndükten sonra onlarla beraber siyasete girmekten kaçındı.¹⁴¹

İstanbul'a gelişinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra padişahın tayini üzerine "Darülfünun-ı Osmani müdiri" unvanıyla, henüz kurulmakta olan bu yerin ilmi ve idari sorumluluğu kendisine verildi. Darülfünun, 1870'te Cemaleddin Efgani ve Hoca Tahsin'in de açılışında konuşma yaptığı büyük bir merasimle açıldı. Burada konferans programları düzenleyen Hoca Tahsin, kendisinin konuşma yaptığı sırada bahsettiği meseleler büyük takdirler topladı. Görülen rağbet üzerine konferanslarda daha çok tabiat ilimlerine ait konular işlemeye başladı. Ancak zaman geçtikçe görülen takdirlerin yanında, bu konferanslardan rahatsız olan çevreler de oluşmaya başladı. Onlar ise bu anlatılanları dine aykırı olarak görüp, tenkitlere başlamışlardı. Darülfünun açıldıktan yaklaşık altı ay sonra Hoca Tahsin ve Cemaleddin Efgani'nin yapmış olduğu konferanslarda söyledikleri sözler, İslâmiyet'e aykırı bulunması üzerine, daha öncesinden gösterilen tepkileri iyice arttı. Gösterilen şiddetli tepkiler üzerine kayıtsız kalmayan Babıali, Cemaleddin Efgani ve Hoca Tahsin'i vazifelerinden uzaklaştırdı.¹⁴²

Hoca Tahsin, Darülfünun'daki görevinden uzaklaştırıldıktan sonra Babıali'de Taşmektep olarak anılan binaya çekilip, kendisini içine düşmüş olduğu bu üzücü durumdan sonra ilme adadı. Bu zaman diliminde daha öncesinde Darülfünun aracılığıyla tam olarak yapamadığı dersleri, sayısı çok olmayan istekli kişilere

¹⁴⁰ Akgün, Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Felsefi Düşünce Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları., Ankara 2015, ss. 1430-1457, s. 1430.

¹⁴¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 169.

¹⁴² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 196.

Fransızca, astronomi, fizik, kimya, felsefe gibi dersler veriyordu. Burada da baskı gören ve rahatsız edilen Hoca Tahsin'e, insanların zihinlerini çelmek ve inançlarını saptıracak şeyler öğretmesi iddialarıyla tahkikat açıldı. Hoca Tahsin Efendi, 1870'li yılların başlarında, İslâm âleminin Hristiyan Batı tarafından sürekli zarar gördüğü kanaatini taşıyordu. Bu sıkıntının çaresinin İslâm ümmetinin birlik olması ile aşılabileceğini düşünüyordu. Bunun bir sonucu olarak, "Memalik-i İslâmiyye Coğrafya Cemiyeti" ismiyle bir cemiyet kurdu. Zamanla verem hastalığına yakalandı ve 1881 yılında vefat etti.¹⁴³

Hoca Tahsin Efendi pek çok alanda çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalardan günümüze ulaşanlardan bazıları şunlardır: psikolojik çıkarımları içeren *Psikoloji Yahut İlmi-i Ruh*, astronomi üzerine *Esas-ı İlmi-i Hey'et*, eğitim hakkında *Mürebbi-i Etfal*, ziraat hakkında *Usul-i Fenn-i Felahet-Kimya-yı Ziraat*, tıp ilminin kaideleri anlamında *Nevamis-i Tabiyye*, yaratılış hakkında kâleme aldığı *Tarih-i Tekvin yahut Hilkat* ve su hakkında verdiği konferanslarının metne dökülmüş hali olan *Esrar-ı Ab u Hava*. Bunların dışında kurmuş olduğu Cem'iyyet-i İlmiyye'nin yayın organı olan Mecnua-i Ulum'da pek çok makalesi de yayımlanmıştır.¹⁴⁴

Biz ise, yaratılış ve evrim hakkında kâleme almış olduğu, mukaddime ve bir ana başlıktan oluşan ve toplam altmış sayfadan ibaret, *Tarih-i Tekvin yahut Hilkat* adlı eserinin üzerinde duracağız. *Tarih-i Tekvin* adlı eserine bu başlığı vermesinin amacı, varoluş konularına değinip, geniş bir şekilde düşüncelerini ortaya koymaktır.¹⁴⁵

Ona göre genel evrim ve nedensellik yasalarının yedi ana dönemi vardır. Bu yedi ana dönemde yedi ana açılım gerçekleşmektedir. Her açılım, kâinatı kaplamakta olan varlıkları ortaya çıkarır. Yedi ana dönem içerisinde gerçekleşen değişimleri öğrenmemizi sağlayan bazı ilimler vardır. Bunlar halis cevher dönemi mekanik ilmiyle, atomların birleşme ve kaynaşma dönemi kimyayla, göksel cisimler ile gökadalalarının oluşum dönemi astrofizikle, yıldızlardan gezegenlerin ve dünyanın halkalar şeklinde ayrılmaya başlaması dönemi astronomiyle, dünyanın oluşması ve dünya üzerindeki hayatın başlaması dönemi meteoroloji, jeoloji, fizyoloji, zooloji ve botanikle insanlığın

¹⁴³ Akın, Adem- Remzi Demir, Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe ile İlgili Bir Şiiri, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2001, 1/1, ss. 72-79.

¹⁴⁴ Sami, Şemsettin, *Kâmûsü'lâ'lâm*, Mihran matbaası, İstanbul, 1308, s. 1628-1629, Akün, Ömer Faruk, "Hoca Tahsin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, s. 198-200, ss. 198-206, İstanbul 1998.

¹⁴⁵ Demir, Remzi- Yurtoğlu, Bilal, "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/22, s. 170, ss. 106-196, Diyarbakır 2001.

çocukluk ve bilgisizlik dönemi filoloji ve mitolojiyle, tarihsel olayların olduğu dönem ise tarihle bilinmektedir.¹⁴⁶

Hoca Tahsin Efendi'ye göre birçok doğa filozofu sadece bulundukları zaman dilimi içerisindeki eşyanın biçimlerine bakmış, bu sebeple de bitki ve hayvan türlerinin kalıcılığına inanıp, yüzyılların geçmesine rağmen cins ve türlerin herhangi bir şekilde değişim veya dönüşüme uğramadıklarını iddia etmişlerdir. Bu görüşe sahip kişilere göre, hayvan ve bitki suretleri bir anda yaratılmıştır. İlk yaratıldıkları andan itibaren değişim göstermemiş ve sonsuza kadar da göstermeyecektir. Hoca Tahsin efendiye göre ise, bu düşünce bilim ve akla ters düşmektedir. Söz konusu olan değişim sadece birey olarak değil, tür ve cinsler için de geçerlidir. Ona göre değişim geçirmeyen hiçbir şey yoktur. Bütün cins ve türler değişmekte ve evrim geçirmektedir. Bu değişim çok uzun bir zaman zarfında gerçekleştiği için gözlemlenmesi oldukça zordur. Buna rağmen evrimin gözlemlenmesinin bazı yolları bulunmaktadır. Örneğin kazılarla hayvan ve bitki fosillerine ulaşılabilir. Ulaşılan canlı fosilleri incelendiğinde, biçimlerinin ve yaşam şekillerinin günümüz canlılarından farklı olduğu ortaya çıkarılabilir. Fosillerden alınan örneklerden yola çıkılarak anlaşılan değişimin de bir açıklamasının olması gerekmektedir. Kâinata gerçekleşen oluşum ve değişimleri, dar düşünen birtakım kişilerin ortaya attıkları gibi, akıl yürütme ve maddi sebeplerin tesiri olmadan, kâinatın dışından olağanüstü bir irade yoluyla oluştuğunu savunmak hem Allah'ın adetine hem de fenni ilimlere aykırıdır. Dolayısıyla günümüzde gerçekleşen olaylar geçmişin tesiriyle oluştuğu gibi, gelecekte olacak olaylar da aynı şekilde, günümüzde gerçekleşen olayların tesiriyle oluşacaktır.¹⁴⁷ Hoca Tahsin Efendi'nin bu söylemlerine bakılırsa kendisini rahatlıkla nedenselci ve evrimci olarak tanımlayabiliriz.

Ona göre matematik, metafizik ve mantık bilimleri ezeli ilimlerdenidir. Allah gibi, mekân ve zamanla, tarihi meseleler ve hariçte gerçekleşen olgularla ilişki ve bağlantıları yoktur. Bu ilimlerin aracılığıyla, gayr-ı mütenahî bir ruhanî âleme dalınır.¹⁴⁸

Hoca Tahsin Efendi, yaşadığı dönemin bilimsel öğelerinden ve Tarih-i Tekvin olarak isimlendirmekte olduğu tüm bu bilimlerin birbirileri ile olan bağlantılarından faydalanarak, var olan şeylerin yaratıldığı zaman dilimlerine dönüp, tüm varlıkların

¹⁴⁶ Hoca Tahsin Efendi, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1310, ss. 44-46.

¹⁴⁷ Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, s.20-23.

¹⁴⁸ Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, s. 43-44.

barındırdığı ortak özü bulmaya çalışmıştır. Bu yönüyle ise Batılı materyalizm savunucuları ve Heackel'de olduğu gibi kuvvet ve madde cevherine ulaşmaktadır.¹⁴⁹

Hoca Tahsin Efendi, Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisinin hayvan türlerinin oluşumunu anlattığı bölümünü yetersiz bulur. Ancak hakiki felsefe olarak tanımladığı felsefeye ve yaratılış formuna uygunluğu itibariyle Darwin'in evrim teorisinin eksiklerinin giderilebilir olduğunu belirtir.¹⁵⁰

Hoca Tahsin Efendi'nin düşüncelerine bakıldığında, batılı materyalistler ve Heackel ile birçok alanda ortak noktaları vardır. Ancak onlardan ayrıldığı temel nokta Hoca Tahsin Efendi'nin Allah inancına sahip olmasıdır. O, Allah'ın diğer varlıkların bağlı olduğu gibi evrim yasasına bağlı olmadığını dile getirir.¹⁵¹ Buradan yola çıkarak onun materyalizmi savunan bir ateist olduğu söylenilemeyeceği gibi mutlak anlamda bir monist olduğu da söylenilemez. Çünkü tanrısal olan varlık ile tanrısal olmayan varlığı ontolojik yönden birbirinden ayırması sebebiyle düalist yaklaşım sergilemektedir. Şöyle ki, tanrısal olmayan varlığın tarih-i tekvin olarak adlandırdığı bilimlerin üstünde bir olgu ile, tanrısal olan varlığın ise Kur'an-ı Kerim ile bilinebileceğine inanmaktadır.¹⁵²

3.1.2. Ahmed Midhat

Ahmed Midhat, 1844'te orta halli ve kalabalık bir aile içerisinde, İstanbul Tophane'de dünyaya geldi. Henüz beş-altı yaşlarındayken babasını kaybeden Ahmed Midhat, yaşamını artık Vidin'de memur olarak görev yapan ağabeyinin yanında devam ettirdi. Daha sonrasında tekrar Tophane'ye dönüp, burada Fransızca dersleri aldı. 1864 yılında Rusçuk'ta Vilâyet Mektubi Kâlemi memurluğu görevine başladı. Burada bir yandan medrese dersleri görürken diğer yandan da Farsça ve Arapça öğrenmekteydi. 1868'de Tuna gazetesinde yazmaya başladı ve kısa bir süre içerisinde aynı gazetede baş yazarlık görevi yaptı. Bir yıl sonra abisinin görevi sebebiyle onunla beraber Bağdat'a gitti ve burada Zevra gazetesinde müdürlük yaptı. Bağdat'ta ressam Osman Hamdi, devrin alimlerinden Muhammed Zühavî, doğu bilimleri ve felsefe kültürü başta olmak

¹⁴⁹ Demir-Yurtoğlu, "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi", s. 173.

¹⁵⁰ Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, s.23-24.

¹⁵¹ Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, s. 56-57.

¹⁵² Demir- Yurtoğlu, "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi", s. 175.

üzere çok yönlü bir bilgin olan Şirazlı Bakır Can Muattar ile tanıştı. Ahmed Midhat'ın buradaki entelektüel çevresi onun kültürel gelişimi üzerinde etkili oldu.¹⁵³

Bağdat'ta ağabeyinin ölümünden sonra oradaki memuriyetini bırakıp İstanbul'a döndü. Burada kendi kurmuş olduğu matbaada, toplam on sayı olan *Dağarcık* mecmuasını yayımladı. Bu mecmuada, özellikle "Duvardan bir Sadâ" adlı yazısında değindiği materyalist düşünceleri barındıran ifadelerinden dolayı İslâm aleyhtarlığı ile suçlandı. Bu sebepten olacaktır ki Genç Osmanlılar ile beraber 1873'te, Rodos'a sürgün edildi. Rodos'ta sürgünde kaldığı üç yıllık süre zarfında Medrese-i Süleymaniyye'yi kurdu ve burada çocuklara ders verdi. Daha sonrasında V. Murad'ın tahta geçmesiyle affedilerek İstanbul'a geri döndü. 1878 yılında ise "Tercümân-ı hakikat" adlı gazetesini çıkardı.¹⁵⁴

Dönemin padişahı olan II. Abdulhamit'in de desteğini alan Ahmed Midhat, Takvîm-i Vekâyî, Matbaa-i Amire gibi yerlerde müdürlük yapıp çeşitli okullarda dersler verdi. Stockholm'de 1889 yılında toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldı ve bu vesile ile Avrupa ülkelerini tanıma fırsatı buldu. II. Meşrutiyet sonrasında emekli oldu. Emekliliğinde Dârülfünun, Medresetülvaizin ve Darülmuallimat'ta felsefe tarihi, dinler tarihi ve genel tarih gibi dersler okuttu. Darüşşafaka'da fahri olarak görev yaperken 1912'de vefat etti.¹⁵⁵

Ahmed Midhat Efendi, insanları bilinçlendirme gayesiyle hemen hemen tüm alanlarda eserler yazmıştır. Onun fikir hayatını iki döneme ayırmak mümkündür. Birincisi yayın hayatına başlayıp, *Dağarcık Dergisi*'ni çıkardığı zamanı kapsayan materyalist dönem; İkincisi ise Rodos sürgünü ve dönemin önemli pozitivist düşünürlerinden biri olan arkadaşı Beşir Fuad'ın intiharından sonrasını kapsayan dönem. *Ben Neyim* adlı eserinden başlayan ikinci dönemde önceki düşüncelerinin aksine materyalizm karşıtı bir tutum sergileyerek, evrim düşüncesi ve materyalizmin İslâm itikâdına uymadığını ve topluma zararlı bir ideoloji barındırdığını dile getirmiştir.¹⁵⁶

Ahmed Midhat Efendi'nin materyalist-evrimci düşüncelerine daha çok *Dağarcık Dergisi* 'nde yazmış olduğu makalelerde rastlanır.¹⁵⁷ "İnsan" adlı yazılarında o

¹⁵³ "Ahmed Midhat" *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, ed. Murat Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, I, s. 32, ss. 32-36, İstanbul 2010.

¹⁵⁴ Okay, M.Orhan, "Ahmet Midhat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, s. 100, ss. 100-103, İstanbul 1989.

¹⁵⁵ *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, I, s. 33.

¹⁵⁶ Ertan, İrfan, "Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık ve Felsefe Mecmuası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21/43, s. 608, ss. 607-632, İzmir 2021.

¹⁵⁷ Akgün, Mehmet, "1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar", *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL, s. 491 ss. 475-499, Ankara 1999.

döneme kadar alışılmış anlatıların dışında, insanın tanımını natüralist ve evrimci bir bakış açısıyla sunmaktadır. Ancak sürekli olarak bu görüşünü dini bilgiyle bağlamaya ve bilimin verileri ile dini bilginin çelişmezliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yazılarında insan hakkındaki birtakım tarifleri ele almış ve bunları antropoloji ve sosyal bilimlerin verileriyle desteklemiştir. İnsanın tek başına yaşamını sürdüremeyeceğini, üzerinde sürekli olarak bir toplumsal baskı olduğunu belirtmiştir. Ona göre insan, yaratılış biçimi itibarıyla son derece zayıf ve diğer hayvanların ekserisinden aciz bir tabiata sahiptir. Ancak insan bulunduğu toplum içerisinde diğerlerine karşı vermek zorunda kaldığı mücadelesi yani “rekabet” mecburiyeti sayesinde hem maddi hem de manevi olarak bu aciziyetini gidermiş ve yeryüzünde egemen konumuna ulaşmıştır.¹⁵⁸ Yine aynı makalesinde, insanın mahiyetinden bahsederken, mikroorganizmadan insana dek pek çok âlemden bahsetmiş ve tüm bunları Allah’ın kudretine bir delil olarak göstermiştir. O, her ne kadar dünyayı kontrolü altına alabilmiş olsa da insanın gücünün Allah’ın kudretinin karşısından aciz olduğuna değinmektedir. Ancak bu meseleleri dile getirirken, dini kaynaklar üzerinden değil, pozitif ilimler üzerinden açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁹

Ahmed Midhat’ın “İnsan” adlı yazıları içerisinde materyalizme dair görüşleri özellikle *İnsan (Dünya’da İnsanın Zuhuru)* adlı makalesinde karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Midhat bu çalışmasında insanın diğer hayvanlardan bir farkı olmadığını belirtmektedir. O, insanın ortaya çıkışı konusuna değinirken, dini ve bilimsel yaklaşımların olduğunu, ancak kendisinin konuyu sadece bilimsel veriler üzerinden ele alacağını açıklamıştır. Ona göre diğer hayvanların ortaya çıkışı ve yaşayışı nasıl merak konusu oluyorsa, aynı şekilde insan olarak adlandırılan hayvanın ortaya çıkışı da merak konusu olmalıdır. Yine bu yazısında insanın saç renginin, vücut özelliklerinin ve ten renginin çevre etkisiyle şekillendiğini ifade etmiştir. Ona göre canlılar gibi insan da bir ilerleme sürecindedir ve insanlarla orangutanların arasında bir benzerlik söz konusudur. Ahmed Midhat bu yazısındaki orangutanlarla benzerlik hususunu, Lamarck ve Lamarck’ın takip ettiği De Baye’in ifadeleri ile açıklamıştır. Dünyanın muhtelif bölgelerindeki insanların maymunlardan bile daha kötü koşullar içerisinde hayatlarını idame etmeye çalıştığını belirterek, insanın ilk atasının maymun olmasının kötü bir durum olmadığı ve buna gocunulmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ülken, “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”, s. 118.

¹⁵⁹ Ahmed Midhat, “İnsan: Dünya’da İnsanın Zuhuru”, *Dağarcık*, 4, İstanbul 1288, ss.109- 116.

¹⁶⁰ Ahmed Midhat, “İnsan: Dünya’da İnsanın Zuhuru”, ss. 109-16.

Ahmed Midhat, bu yazısında Lamarck'tan övgüyle bahsederken daha yeni olan ve evrim teorisini daha da sistemleştiren Darwin'i hiç anmamıştır. Lamarck'ı övmesine rağmen onun ortaya koymuş olduğu her fikri kabul etmek zorunda olmadığını da dile getirerek, ona birtakım eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin canlıların kazanmış oldukları özellikleri sonraki nesillere aktarma hususunda Lamarck'a karşı çıkmıştır. Bu eleştirisini, küçük ayakkabılar giyerek ayaklarını küçülten Çinli kadınların, söz konusu özelliklerini sonraki nesillere aktaramadığı ve çocuklarının ayaklarının küçük olmadığı örneğiyle desteklemiştir.¹⁶¹

“*Viladet*” adlı yazısında, insanın doğmadan önceki sürecinde, hatta daha öncesinde ana-babasının vücudunda yokken bile varlık olarak bulunduğunu, koyunun böbreğinde, buğday tanesinin içinde, tavuğun yumurtasında, suyun içerisinde vs. var olduğunu dile getirmektedir. İnsanın diğer canlı veya cansız varlıklar gibi maddenin çeşitli şekillerinden meydana geldiğini, bu maddi şekillerin bir değişim ve süreklilik içinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶² Onun bu düşüncesi materyalizmdeki maddenin ölümsüzlüğü fikri ile ilişkilidir. Buradan hareketle Ahmed Midhat'ın da döneminin diğer materyalistleri gibi Ludwig Buchner'in Madde ve Kuvvet adlı eserinden etkilendiği anlaşılmaktadır.¹⁶³

Ahmed Midhat'ın, Büchner'in temsil ettiği materyalizm fikirlerini yansıtan bir diğer yazısı ise “Duvardan Bir Sadâ” adlı makalesidir. Bu makalesinde duvardan gelen bir sesin, önceden kendisinin bir insan olduğunu, bir hayatının, bir ailesinin olduğunu dile getirdiğinden bahsetmektedir.¹⁶⁴ Bu yazı materyalist, maddenin ezeliliğini savunan bir içeriğe sahiptir. Yine bu yazının devamı niteliğindeki “Bir Mülahaza-i Diniyye” adlı çalışmasının “Duvardan Bir Sadâ” makalesinde bahsetmiş olduğu düşünceleri ele almıştır. Burada kendi kendine söz konusu düşüncelerin onu İslâm îtikadına aykırı olan reenkarnasyon inancına götürdüğü korkusu hasıl olmuştur. Bunun yanı sıra, Kur'an'ı Kerim'de buyurulanları diğer söylenen her şeyin üstünde tuttuğunu, o güne kadar okuduğu bilimsel kitaplarda Kur'an'ın buyruklarına aykırı herhangi bir şeye rastlamadığını da belirtmiştir.¹⁶⁵ O bu tutumuyla din-bilim uzlaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Buna rağmen derginin 7. Sayısında “*Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir*” adlı yazısında fen ve felsefeye yönelinmesi gerektiğini ve bu sayede insanın diğer

¹⁶¹ Ahmed Midhat, “İnsan: Dünya’da İnsanın Zuhuru”, ss. 109-16.

¹⁶² Ahmed Midhat, “Veladet”, *Dağarcık*, 2, İstanbul 1288, ss. 49-52.

¹⁶³ Ertan, “Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık ve Felsefe Mecmuası”, s. 613.

¹⁶⁴ Ahmet Midhat, “Duvardan Bir Sadâ”, *Dağarcık*, İstanbul 1288, s. 99-105.

¹⁶⁵ Ahmed Midhat, “Bir Mülahaza-i Diniyye”, *Dağarcık*, 4, İstanbul 1871, ss. 102-5.

hayvanlardan farklı olabileceği iddiasını savunmuştur. Ahmed Midhat, dini ilimler gibi nakil üzerinden gelen fikirlerin akla galebe çalamayacağını dile getirmektedir. Dolayısıyla dini ilimleri felsefeye ve bilime üstün görerek bunları yok sayan kişilerin söz konusu alanlarla meşgul olanları tekfir edemeyeceğini ifade eder.¹⁶⁶

Ahmed Midhat *Dağarcık* adlı dergisindeki yazılarından anlaşıldığı üzere materyalizme meyilliydi. Ancak hayatının ikinci döneminde İslâm ahlakına ve doktrinine olan bağı güçlendi. Önceki fikirlerinden vazgeçerek ateizm ve materyalizmi savunan kişilere eleştirilerde bulundu. Bu ikinci dönemde Draper'in yazmış olduğu *Din ve İlim Çatışması* adlı eserini çevirdi ve ardından onu eleştiren bir risale yazdı. Yine bu düşünce ile *Ben Neyim* ve *Schopenhauer'i Tenkit* adlı yazıyı ele aldı. Düşüncelerindeki ateizmden teizme, materyalizmden spiritüalizme¹⁶⁷ doğru olan bu aksi yöndeki farklılık sonraki yazılarında giderek fazlaştı.¹⁶⁸

Ahmed Mithat Efendi'nin ortaya koyduğu düşünceler açısından çelişki yaşadığı fikri akla gelebilir. Ancak unutulmamalıdır ki bu dönemin Osmanlı düşünürlerinin bilim ve felsefe ile dinin ilişkisi bağlamındaki fikirleri henüz olgunlaşmaya başlamaktaydı. Dolayısıyla yeni şekillenen söz konusu fikirler üzerine dönemin düşünürlerinin yapmış olduğu yorumların bazı çelişki arzeden hali barındırması oldukça tabîi bir durumdur.¹⁶⁹

3.1.3. Bahâ Tevfik

Bahâ Tevfik, 1884 yılında İzmir'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamlayan Bahâ Tevfik, henüz idadî sıralarındayken Fransızca öğrenimine başladı. Batılı düşünürlerin benimsemekte oldukları materyalizm fikriyle henüz o zamanlarda tanışmıştı. Yazı yazmaya Serbest İzmir gazetesinde başlayan Bahâ Tevfik'in, gazetenin sahibi ve aynı zamanda Osmanlı sosyalist partisinin kurucusu olan Hüseyin Hilmi ile yakın arkadaşlığı oldu. Bahâ Tevfik'in sosyalist düşünceleri de muhtemelen onunla olan yakın ilişkilerinden kaynaklanmaktaydı.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Ahmed Midhat, "Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?", *Dağarcık*, 7, İstanbul 1871, ss. 219-22.

¹⁶⁷ Ruhçuluk, tinselcilik, Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, VI, s.162.

¹⁶⁸ Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi", s. 115.

¹⁶⁹ Ertan, "Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık ve Felsefe Mecmuası", s. 614.

¹⁷⁰ Alkan, Mehmet Ö., "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s. 43, ss. 41-49, İstanbul 1988.

II. Meşrutiyet sonrasında geçici olarak vilâyet maiyet memurluğu vasfıyla Meclis'i A'yan katipliğinde çalıştı. Buradan sonra ise Rehber-i İttihad-ı Osmani Mektebi'nde felsefe dersleri verdi.¹⁷¹ 1910 yılında Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi isminde bir yayınevi kurdu. Arkadaşı Ahmet Nebil ile kurduğu bu yayınevinin kuruluş amacı gençlerin fen ve felsefe bilgilerini arttırmak, ilmî ve içtimâî inkılabın temellerini hazırlamaktı. 1913'te Türkiye'nin ilk felsefî dergilerinden biri olan, Felsefe Mecmuası'nı çıkardı ve 1914 yılında vefat etti.¹⁷² Çıkarmış olduğu bu dergide genel olarak materyalizm düşüncesini işledi. Bu düşüncesine karşı çıkan fikir adamlarını dergisi aracılığıyla eleştirdi. O, İmmoralizm olarak adlandırılan töre-gelenek tanımayan görüşün savunucusu olarak anılmaktaydı.¹⁷³ Nietzsche'nin görüşlerini ele alan bir eser kâleme aldı. Çağdaşı olan arkadaşlarıyla birlikte, farklı dillerden çeviriler yaptı. Söz konusu eserleri kendi ideolojisini destekler nitelikte tercüme ederek düşüncelerini delillendirmeye çalıştı. Kısa süren hayatının yaklaşık yedi yılında birçok eser yazdı. Yaşadığı zaman diliminde “materyalizm” düşüncesini adeta bayraklaştırdı. Ahlak ve mantığı felsefenin temel iki meselesi olarak kabul etti ve bu ikisinin özellikle üzerinde durdu.¹⁷⁴

Bahâ Tevfik, yazmış olduğu eserlerde biyoloji üzerinden materyalizmi savunmuştur. Geleneksel düşünce yapısına, muhafazakarlığa, dönemin ahlaki yapısına, dine ve diğer inançlara karşı olan tavrını eserlerinde belirgin bir şekilde dile getirmiştir. Kadın-erkek eşitsizliği, kadının toplumdaki yeri, aile kurumu ve evlilik, metafizik, Türkçülük, din ve felsefe gibi konulara değinmiş ve bu konulara bazı tenkitlerde bulunmuştur.¹⁷⁵ Örneğin Türkçülüğün eskiden kabul edilen bazı özelliklerinin artık kaldırılması gerektiğini savunmuş; faiz karşıtlığı, ticaret, göçebelik, akıncılık gibi düşüncelerin artık bulunduğu çağın gerisinde kaldığını dile getirmiştir. Dönemindeki siyasi başarısızlıkların milliyetçilik düşüncesinden uzaklaşılmasından dolayı değil, aksine milliyetçilik düşüncesine saplanmaktan kaynaklandığını savunmaktadır. Ona göre Türklüğü kurtaracak olan yegâne yol medeni ve ilerici olmanın gereği olarak Avrupalılaşmaktan geçmektedir.¹⁷⁶

¹⁷¹ Uçman, “Baha Tevfik”, 452.

¹⁷² Barış, Tayfun – Saliya Aybakan, Derya, “Osmanlı Fikir Hayatında Felsefi Bir Çaba: Felsefe Mecmuası”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/29, s. 256. ss. 249-262, Bursa 2015.

¹⁷³ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 233.

¹⁷⁴ Uçman, “Baha Tevfik”, 452.

¹⁷⁵ Uçman, “Baha Tevfik”, 453.

¹⁷⁶ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 236.

Bahâ Tevfik, 19. yüzyıl materyalizminin biyolojik ve evrimci alanını temsil etmiştir. Özellikle Ahmet Nebil ile beraber tercümesini yaptığı, materyalist filozof olan Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud* adlı eseri ve bir başka materyalist olan Ludwig Buchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eseri pozitivist çevrelerce oldukça ilgi çekmiştir. Dönemin Müslüman düşünürleri tarafından, yaymaya çalıştığı biyolojik materyalizm düşüncesi tenkid edilip kendisine reddiyeler yazılmıştır. Bunlara örnek olarak Harputizade Mustafa Efendi'nin *Red ve İspat* adlı eseri, İsmail Ferid'in *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun* adlı eseri, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin *Maddiyyun Meslek-i Dalaleti* adlı eseri ve İsmail Fenni'nin *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali* adlı eseri verilebilir.¹⁷⁷

Bahâ Tevfik, pozitivism ve natüralizmi diğer felsefî düşüncelere tercih ettiğini belirtmektedir. Ona göre natüralizm, madde ve kuvvetin var olan her şeyde hüküm sürmesi ve her olayın doğal bir şekilde var olması durumudur.¹⁷⁸ Natüralizmi tabîi felsefe olarak ifade etmektedir. Bu düşüncesinin bir yansıması olarak her varlığın oluşumunun, ilk sebebinin, başlangıcının, temelinin ve yaratıcısının tabiat olduğu görüşünü savunmaktadır. Dolayısıyla ona göre hakikati elde etmenin yolu yalnızca tabîi felsefe ile olabilir. Tabiatı bilen kimse, her şeyin sebebini, niteliğini, özünü kavramış olur.¹⁷⁹

Bahâ Tevfik'i biyolojik-evrimci bir materyalist olarak nitelendirmek mümkündür. Onun Darwinizm'e bağlı bir evrimci olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Onun evrim teorisi hakkındaki düşünceleri özetle şu şekildedir; evrende hiçbir şey aniden ortaya çıkmamıştır, her şey kademeli olarak yavaş bir şekilde oluşarak en iyi forma doğru yönelmektedir. Bahâ Tevfik, evrim teorisi hakkındaki görüşlerini bu şekilde ortaya koyarak, evrenin yaratılmış olduğu düşüncesini değiştirmeye çalışmıştır. Bu düşüncesini şu sözlerle dile getirmiştir; “Her gün yavaş yavaş evrimleştikleri açıkça ortadayken hala insanların kendilerini ilahî ihsan olarak görmesi, bilimsel bir gerçek olan Darwinizm'i inkâr etmeye sebep olacak garip bir davranıştır.”¹⁸¹

Bahâ Tevfik, genel olarak bilimi felsefeyle birlikte ele almaktadır. Felsefeyi bilimin bir parçası olarak görmekte, bazı yerlerde ise felsefeyi bilimle aynı kategoriye

¹⁷⁷ Uçman, “Baha Tevfik”, 452.

¹⁷⁸ Tevfik, Baha, “Felsefe Kamusu”, *Felsefe Mecmuası*, İstanbul 1326, 1/10, s. 166, ss. 161-168.

¹⁷⁹ Ateş, Mustafa, “Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve felsefî Düşünce Yapısı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, s. 340, ss. 331-48, Adana 2017.

¹⁸⁰ Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1964, s. 94.

¹⁸¹ Tevfik, Baha, *Muhtasar Felsefe*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1331, s. 8.

koymaktadır.¹⁸² Özellikle Felsefe Mecmuası adlı eserinde daha çok değindiği konu, bilim ile beraber ilerleme gösterdiğini düşündüğü materyalizmin savunmasıdır. Kendisinin ve arkadaşlarının yapmış olduğu çevirilere bakıldığında, onunla beraber çevresindekilerin de aynı şekilde evrim teorisi düşüncesine sahip olduklarını söylemek mümkündür.¹⁸³

Bahâ Tevfik'in tercümesini yaptığı Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserine göre madde olmadan kuvvet, kuvvet olmadan ise madde olamaz. Kuvvetin madde üzerinde etkisi olmakla beraber, maddenin üzerinde de kuvvetin etkisi vardır. Dolayısıyla kuvvet maddi bir kaynaktan gelmektedir.¹⁸⁴ Bu iddia, Spinoza'nın düşüncelerini akıllara getirmektedir. Spinoza, Tanrı'nın sonsuz sıfatlarının bulunduğunu belirtir. Bunlardan ikisi sonsuz cevher şeklinde nitelendirdiği madde ve kuvvettir. Bu iki cevherin doğayı oluşturduğunu ifade etmektedir. Doğa, madde olması açısından mekanik kanunlara, kuvvet olarak ise zaman içerisinde meydana gelen dinamik kanunlara bağlıdır. Yaşam, maddeden kendi kendine birtakım şartlar içerisinde oluşmuştur. Düşünce ise beynin özel maddesi olarak nitelendirdiği bir dış uyarıcı etkisiyle meydana gelen ışıklardan oluşmaktadır. Bahâ Tevfik de Spinoza'dan etkilenmiş olan Büchner'in ortaya koymuş olduğu bu düşünceleri benimseyerek, tüm cisimlerin dayanağının töz olduğunu ve madde dışında herhangi bir varlığın olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁵

19. yüzyılın Osmanlı düşünürleri, bulundukları bu dönemin şartları gereği fikirlerini doğrudan açıklamaya çekindikleri için bunları çeviri eserler yazarak dolaylı yollardan açıklamışlardır. Bu sorun göz önünde bulundurulduğunda, Bahâ Tevfik de aynı metodu kullanarak, materyalist düşüncelerini ifade etmek için Haeckel ve Büchner'in eserlerini tercih etmiştir. Dolayısıyla onun Haeckel ve Büchner'in düşüncelerini benimsediği söylenebilir.¹⁸⁶

¹⁸² Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, çev. Burhan Şaylı, Yumuşak G Yayınları, İstanbul 1997, s. 66-67.

¹⁸³ Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi", s. 240.

¹⁸⁴ Büchner, Louis, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik- Ahmed Nebil, haz. Kemal Kahramanoğlu- Ali Utku, Çizgi Kitapevi, s. 45, Konya 2012.

¹⁸⁵ Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi", s. 242.

¹⁸⁶ Saygın, Tuncay, "Baha Tevfik ve Bilimsel Felsefe Olarak Materyalizmin Bir Savunu Denemesi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, s. 269, ss. 263-78, Isparta 2016.

3.1.4. Subhi Edhem

Doğum tarihi ve hayat hikayesine dair pek bir bilgi olmayan Suphi Edhem, 1908 senesinde Askeri Baytar Mektebi'ni bitirmiş, sonrasında çeşitli askeri birliklerde görevler yapmıştır. Bazı yerlerde botanik alanında dersler vermiştir. 1919 senesinde Almanya'ya seyahat etmiş, burada felsefe alanında çalışmalar yapmıştır. 1922 yılında henüz genç yaşında vefat etmiştir.¹⁸⁷

Subhi Edhem, yazı hayatı boyunca üretken bir şekilde, birçok alanda çalışmalar yapmıştır. Felsefe ve bilim ile ilgili yazıları ise şunlardır; *Darwinizm* (1911), *Tarih ve Müverrihler* (1912), *Hayat ve Mevt* (1913), *Lamarckizm* (1914), *İlm-i Hayvanat-ı Umumiyyeye Medhal* (1917), *İlm-i Hayvanat Dersleri* (1917), *Fen Adamları* (1917), *İlm-i Nebatat Tarihi* (1917), *Tıbbi ve Zirai İlm-i Nebatat Dersleri* (1917), *Nevsal-i Baytari* (1918), *Bergson ve Felsefesi* (1919).¹⁸⁸

Osmanlı materyalist düşünürlerden biri olan Suphi Edhem, özellikle *Tabiat, Beşer ve Tabiat* adlı dergilerdeki çalışmalarının yanı sıra *Darwinizm*, *Lamarckizm*, *Hayat ve Mevt*, gibi eserlerinde evrim teorisinden bahsetmektedir. Bu eserlerinde evrim teorisi üzerinde biyolojik çevrenin önemli rol oynadığından, doğal ayıklama ve bunun bir aracı olarak canlılar arasında olan mücadeleden söz eder.¹⁸⁹ Ona göre evrim teorisi tartışmaya ihtiyaç kalmayacak şekilde kanıtlanmış bir teoridir.

Suphi Edhem, bilhassa Charles Darwin'in ortaya koymuş olduğu evrim teorisini benimsemesiyle ön plana çıkmıştır. *Darwinizm* adlı yazısında evrim teorisi ile ilgili “geleneğe bağlı inançları yıkıma uğratan nazariye” ifadelerini kullanmıştır. Buna bağlı olarak o geleneksel inançlarda ön planda olan, insanı yapı bakımından üstün bir varlık olarak görmek fikrine katılmadığını belirtmiştir. Charles Darwin'in görüşlerini aynen benimsemekle beraber onu yorumlamaya çalışmıştır. Bununla ilgili evrim teorisinde önemli bir kavram olan *doğal ayıklama* sayesinde günümüzde var olan türlerin tamamının bir ilk organizmadan türediğini dile getirmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Odabaşı, İsmail Arda, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kâlemler Dergisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 263-264.

¹⁸⁸ Kalaycıoğulları, İnan, “Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri”, *Dört Öge Dergisi*, 4, s. 80, ss. 79-119, Ankara 2013.

¹⁸⁹ Akgün, Mehmet, “Materyalizmin Girişi ve Tartışmaları (1839-1923)”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, s. 1458, ss. 1449-1470, Ankara 2002.

¹⁹⁰ Öktem, Darwin'in Evrim Kuramı'nın Tanzimat'taki Etkileri, s. 15-16, Akça, Ümit, “Türk Sosyolojisinde Organizmacı ve Evrimci Akım”, *Journal of Economy Culture and Society*, 52, s. 64, ss. 57-78, İstanbul 2015.

Suphi Edhem'in düşünce yapısında öncelikli bilgi alanı doğal bilimler, diğer adıyla tabiiyâtır. Bu düşüncesinde de öncelik evrim kuramlarını benimsemek ve dini bir hayat görüşünü yok saymaktır. Ona göre madde ve kuvvet fikri ortaya çıktıktan sonra kudret sahibi bir yaratıcının iradesiyle herhangi bir maddeyi yarattığı inancı yok olmuştur. Bu düşüncenin mimarları ise batılı düşünürler, özellikle de Lamarck ve Darwin'dir. O, var olan türlerin en basit noktadan başlayarak, tek bir türden çoğalma yoluyla meydana geldiğini savunur. Dolayısıyla insanlığın Âdem ve Havva soyundan geldiği düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁹¹ Kâinatın var oluşunun kutsal kitaplarda yazıldığı gibi olmadığı kanaatinde olan Suphi Edhem'e göre âlemi yaratan şey maddedir. Suphi Edhem'in Darwin ve Lamarck'tan daha çok Darwinci ve Lamarkcı olduğu söylenebilir. Çünkü o, evrim teorisinin bizzat yapısında olmayan gaye ve hedeflerden bahsetmektedir. Ona göre evrimcilik, insanlığı inanç ve geleneklerden kurtaran bir teoridir.¹⁹² Buradan Suphi Edhem'in ilk yaratılış hakkındaki düşünceleri katı bir materyalizm perspektifiyle yorumladığını görmekteyiz.

Subhi Edhem'e göre evrim fikrinin bilimsel açıklamasını ortaya atan ilk kişi Lamarck'tır. Özellikle Darwin ile Lamarck'ın kıyas edildiği bölümlerdeki tavırlarına bakılacak olursa Lamarck ile kurmuş olduğu düşünsel bağ ortaya çıkacaktır. Eserinde Lamarck hakkında sarfettiği methodici cümleler onun düşüncelerini ne derecede benimsediğini ve hayranlık duyduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹³

Evrime ilgili olan fikirlerini daha iyi anlamak adına Lamarckizm adlı eserini incelemekte fayda vardır. 1912 yılında basılmış olan bu eseri, kendi ifadesiyle muhakeme değil, hikâye etmek amacıyla kâleme almıştır. Ancak eserin içeriğine bakıldığında görülmektedir ki yeri geldiğinde kendi fikirlerini de dile getirmiştir. Bundan dolayıdır ki eser hikâye değil muhakeme edilmiştir. Lamarck ve Darwin'in Avrupa ve Osmanlılarda nasıl tanındığına ve ne şekilde kabul gördüklerine dair bir giriş yaptıktan sonra eserini dört bölümde ele almıştır.¹⁹⁴

Eserin birinci bölümünde, Lamarck'ın hayatını kısaca anlatır. Daha sonrasında var olan her şeyi kapsayan zooloji ve botanik ilmine verilen önemin yetersiz olduğuna dikkat çeker. Çeşitli bilim adamlarının bitki sınıflandırmalarına dair bilgiler verir. Bu bilgiler üzerinden Lamarck'ın bu konuya dair yaklaşımını ele alır. Buradan hareketle

¹⁹¹ Alkan, Mehmet Ö., "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi Ya Da Subhi Edhem Üzerine Notlar", *Felsefe Dergisi*, 29, s. 53, ss. 50-58, İstanbul 1989.

¹⁹² Bayraktar, Levent, "Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve İlk Temsilcileri", *Felsefe Dünyası Dergisi*, 28, s. 62, ss. 62-72, Ankara 1998.

¹⁹³ Kalaycıoğulları, "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", s. 92.

¹⁹⁴ Kalaycıoğulları, "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", s. 83.

Lamarck'ın *Zooloji Felsefesi* adlı eserindeki konuyla ilgili hataları göz önüne serer. Daha sonrasında Lamarck taraftarları ve Darwin taraftarları arasındaki tartışmaları ele alır. Bu tartışmaların ikinci dereceden önem taşıyan meseleler olduğunu ve asıl ilgilenmesi gereken şeyler olmadığını dile getirir. Ona göre bu durumun temel sebebi fizyoloji bilimine yeterince önem verilmemesidir. Evrim teorisinde bir noktaya takılıp kalınmaması gerektiğini söyleyerek, böyle bir tutumun hakikatin ortaya çıkmasına engel olabileceğini belirtir. Evrim teorisinin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini, aksi taktirde teorinin bir bilime ve kanuna dönüşmeyeceğini ileri sürer.¹⁹⁵

Suphi Edhem, ikinci bölümde Lamarck'ın evrim teorisinin temeli olarak iddia ettiği anlatılarını açıklar. Onun aktardığına göre, canlılar başlangıçta bugünkü şekilleriyle oluşmamışlardır. En başta hayat kendi kendine meydana gelmiştir. Hayattan öncesinde ise doğadaki maddeler cansız varlıklardan oluşmuştur. Aynı şekilde madde de kuvvete bağlıdır. Canlılık, bu kuvvetin sayesinde ortaya çıkmıştır. Özde var olan kuvvetlerin hareketleri süreklilik halindedir. Canlılık bu andan itibaren meydana gelmeye başlamıştır. İlk başta yeryüzünde bulunan canlılık maddesi şekil itibarıyla bir kütle halinde iken canlı varlıkta bir ihtiyaç meydana gelmiş ve bu durum organların oluşmasını sağlamıştır. Aynı şekilde canlının davranışları da yine ihtiyaca bağlı oluşmaya başlamıştır. Bu davranışların devamıyla birlikte zamanla organlar tamamlanmış ve mükemmel seviyeye gelmiştir.¹⁹⁶

Suphi Edhem, üçüncü bölümde çevreye uyum meselesinin tam olarak anlaşılabilmesi için Lamarck'ın *Zooloji Felsefesi* isimli kitabını okunması gerektiğini dile getirmektedir. Burada Lamarck, doğada yaşayan varlıkların doğa kadar eski olmadığını ve çevreye uyum konusunda türler arasında bir çeşit varlık zincirinin meydana geldiğini ifade eder. Buna göre bir tür diğer türün sonrasında oluşmuş ve değişime uğramıştır. Söz konusu değişimleri de geçicidir. Suphi Edhem'e göre türlerin çevreye uyum sağlaması iki şekilde açıklanabilir. Bunların birincisini savunanlara göre çevreye uyum sağlama özelliği doğadaki ahenge dayanmaktadır. Bu ahenkli uyum doğrudan doğruya Tanrısal irade ile oluşmaktadır. Suphi Edhem bahsi geçen birinci açıklamayı doğaya aykırı olarak kabul etmektedir. Ona göre ise doğayla uyumlu olan ikinci açıklamadır. Bu açıklama Lamarck'ın ifade ettiği üzere madde, kuvvet ve hayat

¹⁹⁵ Edhem, Subhi, *Lamarckizm*, Nefaset Matbaası, Dersaadet 1330, s. 3-18, çeviri için bkz. Kalaycıoğulları, "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", s. 95-118.

¹⁹⁶ Edhem, *Lamarckizm*, s. 18-20.

kanunları ile gerçekleşen uyumdur. Bu durumu ise her an, sürekli olarak, dış ve iç şartlarla meydana gelen sebepleri göz önünde bulundurarak temellendirmiştir.¹⁹⁷

Dördüncü bölümde Suphi Edhem, Lamarck'ın evrim kuramını ortaya atmadan önce canlıların sınıflandırması üzerinde çalışmalar yaptığından bahseder. Bu sınıflamanın kriterlerini organların var olması, mükemmel olması ve görevleri şeklinde sıralar. Sonrasında ise Lamarck'ın yayınlamış olduğu *Botanik Sözlüğü* adlı eserinden bahseder. Bu eserinde canlıların tümünün doğal bir varlık zincirine bağlı olduğunu ve yapılacak sınıflamaların da bu kritere göre yapılması gerektiğini dile getirir. Hatta kimi araştırmacıların da Lamarck'ın ortaya koymuş olduğu söz konusu kriterleri dikkate alarak çalışmalarını gerçekleştirdiklerini belirtir. O'na göre bu şekilde yapılan bir sınıflandırma diğer sınıflandırmalara nispetle daha doğaldır. Dördüncü bölümün geri kalanında ise Lamarck'ın diğer eserlerini tanıtır ve diğer bilim adamlarıyla olan ilişkilerini değerlendirir. Suphi Edhem *Lamarckizm* adlı eserinin sonunda, Lamarck'ın doğada meydana gelen varlıkların bir yaratıcı güç tarafından değil de kendi kendine oluştuğu ve yavaş yavaş çevreye uyum sağlanmasıyla gelişme gösterdiği düşüncesini dile getirir.¹⁹⁸

Subhi Edhem'in evrim konusunu işlediği eserlerinden biri de *Tabiat* adlı dergidir. 1913'te toplam on sayı halinde çıkan bu dergide Lamarck'ın evrim hakkındaki görüşlerini, diğer bir ifadeyle Lamarckizm'i yoğunlukla ele almıştır.¹⁹⁹ II. Meşrutiyet döneminde materyalist evrimci fikirlere sahip Türk düşünürleri Darwin, Lamarck, Heackel, Büchner gibi Avrupalı materyalist-evrimci düşünürlerin fikirlerini Osmanlı toplumuna tanıtmak adına yoğun bir çalışma yürütmüşlerdir. Bu çalışmaların önemli bir bölümü de düşünürlerin eserlerinden yapılmış olan tercümelerdir. Bir bilim-felsefe dergisi olarak tanımlanabilecek olan *Tabiat* dergisinin de bu minvalde olduğu görülmektedir.²⁰⁰

Suphi Edhem'in dergideki yazılarında ön plana çıkan, onu ve Türk materyalistlerini derinden etkileyen şahıslardan biri de Heackel'dir. *Tabiat* dergisinde Heackel'in *Kâinatın Muammaları* adlı eserine yapılmış olan tenkitleri cevaplandırılmaya çalışılmış ve onun temel fikirleri işlenmiştir. Bunun gibi, *Doğal Yaratılış Tarihi* adlı eseri, *Tarih-i Hilkat-ı Tabii* veya *Meslek-i Tekamülün İzah-ı*

¹⁹⁷ Edhem, *Lamarckizm*, s. 20-31.

¹⁹⁸ Edhem, *Lamarckizm*, s. 32.

¹⁹⁹ Odabaşı, Arda, "Suphi Edhem Bey'in *Tabiat*'ı", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 150, s.46-47, ss. 42-49, Ankara 2007.

²⁰⁰ Odabaşı, "Suphi Edhem Bey'in *Tabiat*'ı", s. 46.

Fennisi adlı eseri de sayılabilir. Özellikle *Tarih-i Hilkat-ı Tabiî* veya *Meslek-i Tekamülün İzah-ı Fennisi* adlı eserin işlendiği yazısında Charles Darwin ve Darwinizm meselesi övücü bir şekilde ele alınır. Darwin'in evrim teorisinin en önde gelen geliştirici ve savunucularından olan Heackel bu eserleri, Darwinizm aleyhine yapılan itirazlar sebebiyle, Darwinizmi savunmak adına yazdığını belirtmektedir.²⁰¹

Alkan'a göre Suphi Edhem, dini öğretiler ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemese de eserlerinde dini öğretilere açıkça muhalefet etmekte olduğu göze çarpmaktadır. Vicdani bir mesele olması sebebiyle din ile münasebetinin olmadığını, ayrıca doğa bilimleriyle meşgul olmanın veya bu konulara vakıf olmanın insanı dinden çıkarmayacağını dile getirmiştir. Din gibi metafiziksel konulara muarız olmaktansa o konuda hiç konuşmamayı tercih etmiştir. Buna rağmen bazı yazılarında tabiatın kanunlarına itaat edilmesi gerektiğini ve bu durumun da ancak metafiziksel meselelerden uzak durmakla mümkün olduğunu dile getirerek tutarsızlıklar göstermiştir.²⁰²

3.1.5. Abdullah Cevdet

Döneminin önemli fikir ve siyaset adamlarından olan Abdullah Cevdet, 1869'da günümüzde Malatya'ya bağlı bir ilçe olan Arapkir'de dünyaya geldi. İlk öğrenimini burada tamamlayıp, Kuleli Askeri Tıbbiye idadisini bitirip ardından Mekteb-i Tıbbiyye'de eğitime devam etti.²⁰³ Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiyye'de biyolojik materyalist düşünceler hakimdi. Aile yapısı itibarıyla sağlam bir dini eğitimle büyümüş olduğu için gençlik yıllarında dini yaşantısına bağlı birisi olarak görülmesine rağmen okul çevresinden etkilendi. Bu etkinin bir sonucu olarak, Ludwig Büchner'in, biyolojik materyalist-evrimci düşüncelerinin basitleştirilmiş bir şekilde yer aldığı ve Avrupa'da ilgi gören *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin bir bölümünü *Fizyolociya-i Tefekkür* ismiyle tercüme etti. Yine bu yıllarda Abdullah Cevdet'in üzerinde etkisi olan eserlerden bir diğeri de dini sosyal gelişme ve ilerlemeye engel olarak aktaran, Felix Isnard'ın yazmış olduğu *Spiritualisme et Materialisme*'dir. Bu eserlerle beraber Spencer ve Ernest Haeckel onun etkisi altında kaldığı düşünürler arasında sayılabilir.²⁰⁴ Bu yıllarda yine

²⁰¹ Odabaşı, "Suphi Edhem Bey'in Tabiat'ı", s. 48.

²⁰² Alkan, "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi Ya Da Subhi Edhem Üzerine Notlar", s. 54.

²⁰³ Hanioglu, Şükrü, "Abdullah Cevdet", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 296, ss. 296-306.

²⁰⁴ Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi", s. 240-241.

materyalizm ile ilgili olarak *Melekat-ı Akliyye, Fizyolociya, Dimağ ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ* isimli eserleri kâleme aldı. İslâm alimleriyle biyolojik materyalist-evrimci filozofların düşüncelerini bağdaştırmaya çalıştı ve bununla ilgili *Fünun ve Felsefe* isimli bir çalışma yaptı.²⁰⁵

Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirdikten sonra siyasi girişimlerde bulunmuştur. Söz konusu girişimleri aşırı muhalefet içerdiği için hayatı boyunca birçok yere sürgün edilmiştir. Mısırda bulunduğu yıllarda R. Dozy'nin, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* adlı eserini *Tarih-i İslâmiyyet* adıyla tercüme etmiştir.²⁰⁶ Bu eser Hz. Muhammed (sav)'e karşı birçok aşağılayıcı ithamlar barındırmaktadır.²⁰⁷ Peygamberin marazi bir psikolojiye sahip olduğunu, bazı ruhsal problemlerinin olduğunu dile getirilmiştir.²⁰⁸ Abdullah Cevdet'e söz konusu tercümesinden dolayı pek çok eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin öne çıkanlarından bazılarına Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Sırat-ı Müstakim* dergisinde çıkan *Tarih-i İslâmiyyet* adlı makalesi, İsmail Fenni'nin *İzale-i Şükuk* adlı eserleri örnek gösterilebilir. Abdullah Cevdet, bu tercümesinin “İfade-i Mütercim” başlıklı bölümünde dindar insanların samimi duygularını rencide edici sözler sarfetmiş, söz konusu tutumu da onun Dozy ile aynı kefeye konulmasına sebep olmuştur. Özellikle “Din Kardeşlerine” ithafen yazmış olduğu giriş bölümünde, Dozy'nin kitabında ele aldığı meselelerin yadsınamaz gerçekleri ifade ettiğini ve bağnaz bir tutumla eleştirmek yerine kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Yazarın Müslüman olmayışının dile getirdiği hakikatleri gölgelemeyeceğini, hatta böyle ilmi bir eseri ortaya koymuş birinin müslüman sayılması gerektiğini belirtmiştir. Dozy'nin eserinde ifade ettiği gibi Abdullah Cevdet göre de döneminin İslâm anlayışını oluşturmakta olan tarihi geçmiş zorba yöneticiler tarafından aslı olmayan güzellmeler ile yazdırılmış siyasi metinlerdir. Dolayısıyla bunların gerçekleri yansıtmaktan uzak anlatılar olduğunu iddia etmiştir. *Tarih-i İslâmiyyet* tercümesinde ise geçmiş olaylar objektif hakikatleri anlamaktadır. Abdullah Cevdet bahsi geçen düşüncelerinden dolayı muhafazakâr çevreler tarafından oldukça büyük tepkiler almıştır. Bu sebeple *Tarih-i İslâmiyyet* adlı tercümesi defalarca meşihat makamına şikâyet edilmiş ve nihâyet eser yasaklanmış, eldeki nüshalar Galata Köprüsü'nden denize atılmıştır. Yaşamı boyunca büyük

²⁰⁵ Ülken, “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”, s. 241.

²⁰⁶ Dozy, *Tarih-i İslâmiyyet*, Çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.

²⁰⁷ Cevdet, Abdullah, “Tarih-i İslâmiyyet’den Sahifeler: Zeyd ve Zeyneb Vakası -II”, *İctihad*, 25/299, İstanbul 1930, s. 5416.

²⁰⁸ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 441.

tartışmalara sebep olan Abdullah Cevdet 1932 yılında vefat etmiş, düşünceleri dolayısıyla cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı dahi tartışılma konusu olmuştur.²⁰⁹

Abdullah Cevdet, Türk kültür hayatında uzunca yıllar etkisini sürdürecektir olan *İctihad Mecmuası*'nı kurmuştur. Siyasi yazıların ağırlıkta olduğu bu dergide evrim ve materyalizm ile ilgili yazılara da rastlanmaktadır. Burada yine kendisiyle aynı ideolojide olan, Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri gibi biyolojik materyalist görüşlere sahip isimler yayımlar yapmaktaydı. İçerik açısından din aleyhinde bir yayım organı olarak görülen *İctihad Mecmuası*, meşihat dairesince defalarca kapatılmıştır. Örneğin, mecmuanın 144. sayısında yeni bir din olarak görülen Bahailiğin kabul edilmesi tavsiye edilmiştir. Bunun üzerine mecmua kapatılmış, ancak kapatıldıktan sonra mecmuaya farklı isimler verilerek tekrar yayımlar devam ettirilmiştir.²¹⁰

Abdullah Cevdet'in bazı neşriyatlarında sol kapak tarafından başlaması ve Latin harflerini kullanması harf inkılabı tartışmalarında Latin harfi kullanımı taraftarı olduğunu göstermiştir. Ölçü ve tartı kullanımında alaturka birimler yerine milletler arası birimlerin kullanımını tavsiye etmiş ve henüz şapka kanunu tartışmaları yapılırken şapka takarak inkılap yanlısı olduğunu ortaya koymuştur. Onun buradaki tutumu bazı kesimler için örnek teşkil etmesine rağmen, bazı kesimler tarafından da hoş karşılanmamıştır.²¹¹

Abdullah Cevdet, düşünce hayatının ilk zamanlarında İslâm dinini ve Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini evrim teorisiyle bağdaştırmaya çalışmıştır. Onun kullandığı bu yöntem, eserlerini okuyan Osmanlı toplumunun dini duygularını incitmemek adına İslâm alimlerinin de eserlerini kullanarak, materyalizm fikrini yaymaktır. Bu konuyla ilgili olarak akıl kavramına da değinen Abdullah Cevdet, gerçek İslâm dininin aklın kullanımına fazlasıyla önem verdiğini, dolayısıyla bilimi de önemseydiğini dile getirir. O, Darwin ve evrim teorisinin özlü bir biçimde Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerde dolaylı da olsa anlatıldığını ve aklı başında olan İslâm alimlerinin de bunu anlayabileceğini ifade etmiştir.²¹² Yine bu konuyla ilgili Charles Darwin'in evrim teorisinin okutulmasını küfür olarak gören bir toplumun Orta çağ döneminde kalmış olduğunu belirtmiştir. Böyle bir toplumun çağının düşünce yapısı ile uyuşmayacağını ve dolayısıyla böyle düşünen kişilerin bu dönemde yaşamaya hakkının olmadığını ifade eder. "Ezilmemek

²⁰⁹ Hanioglu, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, s. 90, ss. 90-93, İstanbul 1988.

²¹⁰ Polat, Nazım H., "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, s. 46, ss. 446-448, İstanbul 2000.

²¹¹ Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi", s. 249.

²¹² Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim yayınları, İstanbul 2007, s. 234.

adına sarıklı veya sarıksız her kafa yapısı bunu anlamalıdır” diyerek evrim teorisinin birey ve toplum için önemini vurgulamıştır.²¹³

Fikirlerinin halk nezdinde doğru olduğu inancını oluşturabilmek adına İslâm alimlerinin de düşüncelerine atıf yapan Abdullah Cevdet, bu gayeyle Seyyit Şerif Cürcanî’nin yapmış olduğu felsefe tanımına övgüler dizmiş, Maarri’nin kitaplarını evrim teorisinin temellerini oluşturan kaynaklar olarak gördüğünü belirtmiştir.²¹⁴ Ona göre İslâm dini evrim teorisini desteklemektedir. Bununla ilgili olarak, iddiasını ispatlamak adına Kur’an-ı Kerim âyetlerini de bu doğrultuda yorumlamaktadır. Yine aynı gayeyle Hz. Muhammed’i (sav) manevi yönlerinden arındırarak biyolojik evrim taraftarı şeklinde sunmaya çalışmıştır.²¹⁵ Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki onun buradaki temel gayesi modernleşme ve batılılaşma yolunda yaptığı çalışmalarda toplumdan gelecek olan tepkileri aza indirmektir. Nitekim uzun yıllar boyunca yayımlanmış olan dergisine *İctihad* ismini vermesi de bu amaca binâendir.²¹⁶

Evrım teorisi ile ilgili olarak yaşadığı dönemin dil yapısına göre “Tekâmül Nazariyesi” ifadesini kullanmıştır. Büchner’in *Goril* adlı eserini tercüme etmiş ve bu çalışmasına birtakım yorumlarını da eklemiştir. Örneğin en mükemmel gorilin gelişmemiş insan ile özelliklerinin yakınlığından bahsetmiştir.²¹⁷ O, bitkiler de dahil, tüm canlıların “doğal sebepler” ve “veraset sistemi” ile tekâmül etmeye eğilimli olduklarını ve bu durumun kaçınılmaz olduğunu belirtir. Söz konusu sebeplerin tümünü “kanun-u tekâmül” olarak adlandırır. Abdullah Cevdet’e göre evrimin doğal kanunlarının başlıcaları şunlardır: Mübareze-i Hayat olarak tanımladığı, hayatın korunması için canlıların arasında durmaksızın devam eden kavga, bir türden başka türlerin meydana gelmesi ve bu türlerin değişim yeteneğine sahip olması, istifa-i tabîi yani gerek dişilerin gerekse erkeklerin çiftleşmek maksadıyla kendi cinsleri içerisinde en mükemmel olanını aramaları ve seçmeleri.²¹⁸

Abdullah Cevdet’e göre insanlığın sahip olduğu büyüklük ve şeref, kendisinin haricindeki bir varlıktan meydana gelmiş değildir. Kendi gayreti ve fazileti ile varlık

²¹³ Cevdet, Abdullah, “Kastamonu’da Kurun-u Vusta”, *İctihad*, 4/58, İstanbul 1328, s. 1271-74.

²¹⁴ Cevdet, Abdullah, *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, haz. Nevzat Yanık, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, s.48, Konya 2009.

²¹⁵ Cevdet, Abdullah, “Hadd-ı Tedip: Ahmet Rıza Bey’e Açık Mektup”, *İctihad*, İstanbul 1912, s. 65.

²¹⁶ Sekmez, Dilek, *Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlak*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2018, s. 74.

²¹⁷ Abdullah Cevdet’in burada en gelişmemiş insan ile en mükemmel gorilin yakınlığını ifade etmesi yukarıda bahsi geçtiği üzere İhvan-ı Safa’nın evrim ile ilgili düşüncelerini hatırlatmaktadır. (Bkz. s. 33)

²¹⁸ Doğan, Atilla, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 186.

sahasına gelmiş olmalıdır. Bununla ilgili olarak C. Jakobyen adlı düşünürün “İnsanlar hayvanlardan türemiştir ve onların Tanrı olmaları kaderleridir.” sözüne katıldığını belirtmiştir. Abdullah Cevdet’e göre insanın hayvanlardan türemiş olması, aslında insan için aşağılık bir durum değildir. Bir çömlek ustasının elinden ve çarkından çıkmış bir testi olmaksızın, başlangıcı ve sonu olmayan, doğanın muazzam laboratuvarından, belki de milyonlarca sene işlenmiş olarak, evrim geçirmiş bir kâmil hayvan olmanın daha şerefli bir durum olduğunu dile getirmiştir.²¹⁹

Abdullah Cevdet’e göre, din düşüncesinin yerini biyolojik materyalizmin alması toplumsal alanda gelişmenin sağlanmasında önemli bir rol oynayacaktır. Bununla beraber bu düşüncenin sağlanması için İslâm dininin kendisinden ve toplumsal alandaki yapısından da yararlanması gerektiğini belirtmektedir. Toplumun yapısı gereği, bu destek olmadan böylesine toplumsal bir dönüşümü sağlamak zordur.²²⁰ Burada Abdullah Cevdet, İslâm dinini sadece bir araç olarak görmekle birlikte bunun haricinde dinin yaşamı açıklama ve gerçeklere ulaşmaya vesile olması hususunda yetersiz olduğunu belirtmektedir.²²¹

Abdullah Cevdet, sosyal Darwinist görüşlerini büyük oranda Fransız düşünür Gustave Le Bon’dan almıştır. Bununla bağlantılı olarak 1890’lı yıllarda daha çok biyolojik evrimci eğitim sonucunda elit bir toplum yetiştirme çabası içerisine girmiştir. Ona göre bu çabanın nihâyetinde evrimin sisteminin bir meyvesi olan insan beyni daha da gelişme gösterecektir. Fenni ilimlerle uğraşan, özelde ise biyolojik evrim eğitimi alan kişilerin kafataslarının büyüme gösterdiğini dile getirerek bu iddiasını destekleyemeye çalışmıştır. Böylelikle Osmanlı toplumunda bir aydın kesimin oluşması için dini hurafeler yerine ilericiğin temel yapıtaşı olan ve doğa kanunlarını ele alan evrim teorisini yaymaya çalışmıştır.²²²

Abdullah Cevdet, toplumsal gelişim için tek yol olarak gördüğü evrim teorisini yaygın hale getirmek adına, öğrenmiş olduğu materyalist fikirleri, Isnard ve Büchner’de olduğu gibi kolay anlaşılır bir şekilde Osmanlı toplumuna anlatmaya çalışmıştır. Bunun için yazılarında ve çalışmalarında, doğal sebeplerin bir sonucu olarak evrende sürekli devam etmekte olan evrimden sık sık bahsetmiştir. Örneğin, Kimya dersinin basit bir konusunu anlatırken bile bu fikirlere atıfta bulunmuş, her şeyin bizzat madde veya

²¹⁹ Cevdet, Abdullah, “İnsanın Başlangıcı”, *İctihad*, 342, İstanbul 1932, s. 5691.

²²⁰ Cevdet, Abdullah, “Hadd-ı Tedip”, s. 65.

²²¹ Hanioglu, Şükrü, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 20.

²²² Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, s. 188.

maddeyle alakalı olduğunu dile getirmiştir.²²³ Bu tür meselelerde bile evrime atıfta bulunmasından anlaşılmaktadır ki o, her fırsatta Darwin'in evrim teorisini empoze etmeye çalışmıştır.²²⁴

Abdullah Cevdet, biyolojik materyalizm sahasında etkisinde kalmış olduğu isimlerden bir diğeri Ernest Heackel'dir. Heackel, eserlerinde tüm organik canlıların ilk başlangıç anlarından itibaren embriyonik gelişimlerinden dolayı farklılıklar gösterebileceğini öne sürmüştür. Buna örnek olarak ünlü müzik dehası Mozart ile müzikle ilgili herhangi bir ilgisi bulunmayan bir kişi arasında yapısal farklılığın bulunduğunu belirtmektedir. Heackel'in bu fikirleri, Abdullah Cevdet'i toplumsal ilerlemenin sağlanabilmesi adına biyolojik anlamda bir "elit" yetiştirme fikrine sürüklemiştir. Bu düşünceye göre söz konusu elit grubun tespit edilmesi için beyin yapısının büyüklüğü esas alınmalıdır. Toplumsal gelişme bu tür kişilerin ortaya çıkarılması ve onların gayretleri neticesinde sağlanabilir.²²⁵ Abdullah Cevdet'in bu düşünceleri biyolojik materyalizm düşüncesinin, sosyolojik yapıya uygulanmış halidir denilebilir.²²⁶

Abdullah Cevdet'e göre insan ırkının ve hayvanların zekalarının evrimini takip ederek farklı zaman dilimlerinde, gelişim süreçlerini ve şekillerini araştırmak ve uzun zaman önce yok olmuş ırk ve türlerin zihinsel faaliyetlerini ortaya koymaya çalışmak faydasız bir iştir. Canlıların kafatasının ve zekâ seviyelerinin farklı hayvan türleri üzerinden gelişim süreci incelenmelidir. Dolayısıyla kafatasının gelişim seviyesi ile zekanın gelişim seviyesi arasında var olan bağ, hakikatin anlaşılması için yeterlidir. Örneğin, sürüngenler ve balıkların kafatası hacimleri, bedensel ağırlıklarına nispeten daha azdır. Bu canlıların zekâ seviyeleri de yine bu orandadır. Memeli canlılardan olan tavşan gibi hayvanların kafatasları bedensel ağırlıklarına oranla düşük olduğu için zekâ seviyeleri de doğru orantılı olarak düşük, fareler ise bu durumun tersi bir biyolojik yapıya sahip oldukları için zekâ seviyeleri yüksektir. Yine aynı sebepten dolayı deve, öküz, koyun gibi hayvanların zekâları genel itibarıyla düşük ancak köpek, tilki, kurt gibi hayvanların zekâ seviyeleri yüksektir. İnsana daha çok benzeyen maymun türlerinin ise zekâ seviyeleri yine yüksektir.²²⁷

²²³ Hanioglu, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 13.

²²⁴ Çebi, İsmail, *Dr. Abdullah Cevdet'in Düşüncesinde Madde Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 79.

²²⁵ Cevdet, Abdullah, "Ruhu'l-Akvam", *İctihad*, 2/4, İstanbul 1917, s. 269-285.

²²⁶ Hanioglu, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 16.

²²⁷ Çebi, *Dr. Abdullah Cevdet'in Düşüncesinde Madde Anlayışı*, s. 81.

Basitten karmaşığa doğru incelenen zekâ seviyeleri içerisinde büyüklük açısından en yüksek zekâ seviyesine sahip olan canlının insan olduğunu belirten Abdullah Cevdet, zekâ seviyesinin mükemmelliği açısından insan türü içerisinde de bir derecelendirme söz konusu olduğunu ileri sürer. Gelişmiş insan ırklarının zekâ seviyesi ile aşağı ırkların zekâ seviyeleri arasında fark vardır. Örneğin o, Avrupalıların zekâ seviyelerinin zencilerin zekâ seviyelerinden daha yüksek olduğunu söyler. İnsanların zekâ seviyelerinin de içgüdü evresi olan *kafavi devre*, duyarlılığın ve zekanın gelişmeye başladığı evre olan *cidari devre*, zekâ, kabiliyet ve akli melekelerin olduğu evreye ise *devr-i cebhi* olarak mertebelere ayrıldığını iddia etmiştir. Ayrıca zekâ seviyesinin insan yaşının ilerledikçe düştüğünü belirtmiştir. Yaşlandıkça bedensel faaliyetlerin yavaşlayıp bazı düzenli hareketlerin kaybolmasını, ellerinin titremesini ve yürümelerinin zorlaşmasını da bu duruma delil teşkil ettiğini savunmuştur.²²⁸

Abdullah Cevdet, yaşadığı dönemde Batı'da ortaya çıkan fikirleri kendi toplumuna aktarmaya çalışmıştır. Gerek telif eserlerle gerekse tercüme eserlerle inkılapların öncülüğünü yapmıştır. Onun bu çabaları din ve İslâm aleyhinde fikirler meydana gelmesine sebep olmuştur.²²⁹

3.2. Evrim Düşüncesine Karşıt Osmanlı Düşünürleri

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında materyalist-evrimci olarak adlandırabileceğimiz bir akım olduğu gibi, onların karşısında bu düşüncelere katılmayıp reddiyeler yazma gereği duyan düşünürler de olmuştur. Bu dönemde yaşayan evrim karşıtı düşünürlerin esas gayesi dinin müdafaasıdır. Düşünürlerin kâleme aldıkları reddiyelerden anlaşılmaktadır ki söz konusu reddiye eserlerinin başat özelliği dönemlerinin güncel bilimsel ve felsefî düşüncelerden geri kalmamış olmalarıdır. Dolayısıyla onlar, modern bilim ve felsefe akımlarına olan hakimiyetleri itibarıyla karşıt olarak gördükleri düşüncelere oldukça tatmin edici eserler kâleme almışlardır.²³⁰

²²⁸ Abdullah Cevdet, *Dimağ ve Melekat-ı Akliyyenin Fizyolocya ve Hıfzısıhhası*, Maarif-i umumiye nezareti, s. 81-82, İstanbul 1312.

²²⁹ Günay, Nasuh, "Dr. Abdullah Cevdet ve Görüşleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s. 222-23, ss. 213-223, Isparta 1994.

²³⁰ Kutluer, İlhan, "Batılılaşma", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, s. 156, ss. 152-58, İstanbul 1992.

3.2.1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 1863 yılında, günümüz Bulgaristan'ın Plovdiv şehri olan Filibe'de dünyaya geldi. Şehbenderzâde denmesinin sebebi babası Süleyman Bey'in mesleğinin konsolos anlamına gelen şehbender olmasıdır.²³¹ Doğduğu yer olan Filibe'de ilk öğrenimine başladıktan sonra eğitimine İstanbul'da devam etti. Burada Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ni bitirdi ve sonrasında Posta ve Telgraf Nezareti'nde çalışmaya başladı. 1890 yılında Düyûn-ı Umumiyye Nezareti'nde görev yaptığı esnada memur olarak Beyrut'a gitti ve burada Jön Türkler ile tanıştı. Onların etkisinde kalarak mevcut hükümete karşı bir takım siyasi girişimleri oldu. Bu sebeple Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. İstanbul'a geri dönmeye karar verdi ancak burada tutuklanarak Fizan'a sürüldü. Sürgün zamanlarında bir dönem tasavvufu ilgilendi. II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber İstanbul'a geri döndü.²³² Buradayken Darülfünûn'da felsefe dersleri verdi. Aynı dönemde fakir ve kimsesiz Müslüman çocuklarına eğitim vermek amacıyla açılmış olan, günümüzde Darüşşafaka adını taşıyan Cem'iyyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye üyeliğinde bulundu. *İkdam*, *Şehbal*, *Sırat-ı Müstakim*, *Yeni Tasvir-i Efkâr* gibi dergi ve gazetelerde felsefî yazılar kâleme aldı. Döneminin önemli dergilerinden olan *Hikmet*'i çıkardı ve aynı zamanda Hikmet Matbaa-i İslâmiyye'yi kurdu.²³³

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, önceleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemekteyken II. Meşrutiyet sonrasında giderek artan yanlış tutumları sebebiyle cemiyeti ağır bir dille eleştirdi. Hem siyasi olarak yaptığı eleştiriler hem de masonluk ve siyonizme karşı yapmış olduğu suçlamalar sebebiyle yayımladığı gazete ve dergileri sıklıkla kapatıldı. Tüm bunlara rağmen yaptığı mücadeleden vazgeçmeyip eleştirilere devam edince matbaası da kapatıldı ve çeşitli yerlere sürgün edildi. Beklenmedik bir şekilde bakır zehirlenmesi teşhisiyle 1914'te vefat etti. Her ne kadar teşhis bakır zehirlenmesi olarak lanse edilse de masonlar ve siyonistlerle ilgili yazıları sebebiyle bir komplo sonucunda öldürüldüğü iddia edilmiştir.²³⁴

²³¹ Savaş, Ali İbrahim, "Konsolos", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, s. 178, ss. 178-180, Ankara 2002.

²³² Bahtiyar, Niyazi Hüseyin, "Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi", *Balkanlar'da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, I, s. 231, ss. 231-232, İstanbul 1999.

²³³ Bolay, S. Hayri, "Şehbenderzade Ahmet Hilmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 1952, ss. 1952-1983.

²³⁴ "Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi", *Türk Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, ed. Kutlu, Mustafa v.dğr., VIII, s. 48, Ankara 2007.

Yaşadığı dönemin önde gelen ilim adamlarından birisi olan Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih ve siyasetle meşgul olmuştur. Ayrıca tiyatro, şiir ve roman gibi sanatsal eserler de kâleme almıştır. Tasavvufa ve özellikle Vahdet-i Vücut düşüncesine ayrı bir değer vermiştir. Neşriyatlarında sürekli olarak batı taklitçiliğini eleştirmiş, bilhassa Tanzimat'ın ilanıyla birlikte başlayan modernleşme hareketlerinin Osmanlı-İslâm kültürüyle nasıl uzlaşabileceği üzerinde durmuştur. 19. yüzyılın hâkim düşüncesi olan maddeciliğe karşı çıkmıştır. Zaman zaman Batı felsefesi ile İslâm felsefesini uzlaştırma çabasına girmiştir. Döneminin önde gelen materyalistlerinden olan Bahâ Tevfik ve Celal Nuri'yi İslâm aleyhindeki neşriyatları sebebiyle ağır bir şekilde eleştirmiştir.²³⁵

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, edebi, dini ve fikri alanlarda birçok eser te'lif etmiştir. Dine karşı yapılan saldırılara reddiye mahiyetindeki eserlerinin başında *Allah'ı inkâr Mümkün müdür?* adlı eseri gelmektedir. O, bu eserinde felsefe tarihinde ün yapmış olan bazı düşünürlerin teoloji hakkındaki fikirlerini incelemiştir. Bunların isabetli olup olmadıklarını, bu fikirlerin zayıf veya güçlü yönlerini, İslâm düşünürlerinin aynı meselelerdeki görüşleriyle mukayese ederek ele almıştır.²³⁶ Bir diğer eseri *Tarih-i İslâm* dır. Bu eseri müsteşrik Dozy'nin yazdığı ve Abdullah Cevdet'in de tercümesini yaptığı *Tarih'i İslâmiyet* adlı eserine reddiye olarak yazmıştır. Bunun sebebi ise *Tarih'i İslâmiyet*'in İslâm dini ve Hz. Muhammed'e (sav) hakaretler içermesidir.²³⁷ Bir diğer Reddiye eseri ise *Huzur-ı Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*'dir. Filibeli, bu eserini Celal Nuri'nin *Tarih-i İstikbal* isimindeki üç ciltlik eserinin birinci cildi olan *Mesail-i Fikriye*'ye reddiye olarak kâleme almıştır. Yapılan reddiyeler, *Mesail-i Fikriye*'nin içermiş olduğu dini, felsefi, itikadi vb. geniş bir fikir yelpazesini kapsamakla beraber, Celal Nuri'nin içerisine düştüğü çelişkili durumları ve fikirlerindeki isabetsizlikleri göz önüne sermeye çalışmaktır. Böylelikle bu eser, Filibeli'nin felsefi kabiliyet ve bilgisini göstermesi açısından ayrı bir değere sahiptir.²³⁸

Filibeli Ahmed Hilmi, evrim düşüncesine tümüyle karşı değildir. Ancak evrim teorisinin tatbik edilme şeklinin yanlış sonuçlar doğurabileceği kanaatindedir. Ona göre

²³⁵ Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, s. 424, ss. 424-425, İstanbul 2010.

²³⁶ Ekici, Mehmet Zeki, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 174.

²³⁷ Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri*, s. 153.

²³⁸ Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri*, s. 213.

durağan ve sabit kalan herhangi bir şey yoktur. Var olan her şeyde daimî bir şekilde değişim söz konusudur. Bu değişimin en genel anlamdaki karşılığı ise evrimdir. Canlıların evriminde de aynı durum geçerlidir. Burada göz ardı edilmemesi gereken nokta ise var olan her şeyin evrim sürecini, tesadüf veya mahiyetinin bilinmediği bir maddeye bağlanmaması gerektiğidir. Aksi halde insan zihni bilinemez bir karmaşıklığa hapsedilmiş olacaktır. Ona göre, Darwin ve Lamarck'ın düşünceleri insanı Allah'ı ve ruh düşüncesini inkâr etmeye yöneltmemektedir. Kendi yaşadığı dönemdeki inkârcı ve materyalist evrimci anlayışının sebebi daha sonradan gelen kişilerin evrim teorisini kendi sapık ideolojileriyle yorumlamalarından kaynaklanmaktadır.²³⁹ Bununla ilgili olarak Filibeli eleştirilerini daha çok Bahâ Tevfik ve Celal Nuri'nin çeviri eseri *Madde ve Kuvvet* üzerinden Büchner'e ve evrim düşüncesini materyalist bir şekilde ele alan Heackel'e yöneltmiştir.²⁴⁰

Filibeli kâinatın yaratılması meselesini asıl bir sebebe ve mutlak bir güce atfedilerek çözüme kavuşabileceğini dile getirmiştir.²⁴¹ Ona göre yaratma, Allah'ın zatının ilminde olmakla beraber kuvve halindedir. Asıl olarak, var oluş olgusu maya itibarıyla bulunanın Allah'ın dilemesi ve takdiri gereğince gizlilikten ortaya çıkması demektir. Dolayısıyla o, yaratma durumunu görünüşe gelmek anlamındaki “teşeyün” ve görünme anlamlarına gelen “tecelli” kavramlarıyla ifade etmiştir.²⁴² Ona göre âlem, hakikati ve mayası itibarıyla hâdis değildir. Âlem, Allah'ın ezeliliğinin bizzat tecelligâhıdır ve ilahî görünüşlerden oluşmaktadır. Âlemde var olan görünüşler her ne kadar değişiklik göstermiş olsa da bu durum Allah'ın ezeli ilmine bir şey ilave edilmesi anlamına gelmemelidir. Söz konusu olan hudus insanın anlayış şekline ibarettir. Dolayısıyla âlemin ezeli olması, meydana gelmesi olarak anlaşılmamalıdır.²⁴³ Bu konu hakkındaki yorumlara bakılırsa onun tasavvufî düşünceleri bizzat felsefî görüşlerine de yansımıştır. Dolayısıyla Filibeli'nin, Vahdet-i Vücut görüşünü benimsediğini buradan da anlayabilmekteyiz.²⁴⁴

Filibeli Ahmed Hilmi, Âlemin meydana gelmesinin ve içerisindeki muhteşem intizamın tesadüf ile açıklanamayacağını savunmuştur. Âleme araştırma ve ibret niyetiyle bakan her kişinin, âlemin her bir noktasında hayret verici bir ahenk olduğunu

²³⁹ Ahmed Hilmi, Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, haz. Necip Tayland, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 108-110.

²⁴⁰ Doğan, Cem, “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”, *Kutadgubilig Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi*, 24, s. 275, ss. 245-281, İstanbul 2013.

²⁴¹ Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, çev. Cem Zorlu, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 29-30.

²⁴² Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 245.

²⁴³ Filibeli, *İslâm Tarihi* s. 246.

²⁴⁴ Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 240.

ve burada daha da mükemmelliğe doğru ilerleyiş yani tekâmül ve gelişme görüleceğini dile getirmektedir.²⁴⁵

Ona göre âlem kendi kendini açıklamak konusunda yeterli değildir. Açıklanılmak için bir şeye ihtiyaç duymaktadır. Bu durum, mantık yürütme, idrak ve araştırmanın zorunlu bir sonucudur. Değişken yapıdaki tüm canlılarda sabit bir şey vardır. Olaylar ve işlerin sonsuz derecede çok olması bile mutlak surette birliğe işaret etmektedir. Hareketler ve şekillerin çeşitliliğine ve çokluğuna rağmen âlemde hüküm süren ahenk bir nizam sağlayıcıya olan ihtiyacı göstermektedir. Doğa kanunları olarak ortaya attıkları şey, olayları art arda gelen düzeltmelerle açıklamaktadır. Fakat buradaki doğa kanunlarını ne ile açıklayacağız? Kanunlar bir ilişkiler silsilesidir. Dolayısıyla tabiattaki olaylar oluşlarından sonraki işlev ve ilişkilerini açıklayabiliyor olsa da ilk olarak nasıl meydana geldikleri durumunu açıklayamamakta ve mutlak bir sebebe ihtiyaç duymaktadırlar.²⁴⁶

Filibeli'ye göre, insanın kendi fizyolojik yapısı ve işleyişi incelediğinde hayret verici bir kemal ve sanat harikası olduğu kolaylıkla görebilir. Vücudunun organları, akli hayrete düşürecek bir mizan ve uyumla görevlerini yapmaktadır. İnsanın yapısındaki vicdan denilen ve ilahî sanatların tesirlerini anlayan, akleden ve hisseden bir özelliğin bulunması da yine bu mahiyettedir. İnsanın aklıyla, normal şartlar altında yapmaktan aciz olduğu birçok şeyi sınırlı imkânlar ile yapabilmesi de onun ilahî buyruklara mazhar olduğuna bir kanıttır. Ona göre, kainattaki tüm bu mükemmellikleri ne ile açıklayabiliriz sorusuna ancak iki cevap verilebilir; birincisi, insan sonsuz ve mükemmel bir zatın fiili kudretinin benzersiz eseri ve bir tür yansımasıdır. İkincisi ise, doğa kanunlarının vicdansız ve amaçsız gidişatı altında veya kendi kendine, tesadüfen bu hale gelmiştir. Filibeli'ye göre bu iki cevaptan birincisi akl-ı selimden, insaf ve araştırmadan ortaya çıkan zorunlu bir sonuçtur. Bu sonuç felsefe ve bilime, insanın doğal temayüllerine de muvafıktır. İkinci cevap ise cehalet ve bilgisizlik eseri, inat ve küfür neticesi olmakla beraber bilim ve felsefeye de ters bir düşüncedir. Çünkü bir şeyi açıklamak için “kendi kendine olmuş” demek, bilimin nefretle karşılayacağı bir cevaptır. Eğer bilemediğimiz herhangi bir şeyin sebebi aranmayıp kendi kendine böyle oluyormuş denilseydi, bilim denen şey ortaya çıkmaz ve günümüzdeki buluşlar meydana gelmezdi. Herhangi bir olayı tesadüf eseri olarak kabul etmek ise en açık ifade

²⁴⁵ Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm'ın Esasları*, çev. Bülent Baloğlu-Halife Keskin, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 25.

²⁴⁶ Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 30.

ile bilgisizlik ve aptallığın ilanıdır. Çünkü bu durum sadece Cenab-ı Hakkı kabul etmemek değil, aynı zamanda tabiat kanunlarını ve aklın düsturlarını da kabul etmemek anlamına gelir.²⁴⁷

Filibeli'ye göre Tanrı düşüncesi insana doğuştan gelir. Hiç kimse kendi varlığını inkâr etmediği takdirde diğer varlıkları da inkâr edemez. Böyle bir düşünce yapısındaki bir insan değişken, sınırlı, geçici vs. olan varlıklara karşı, değişken olmayan ve esas bir sebep aramaktan kendini alıkoyamaz. Sonuç olarak bulunacak bu sebep, Tanrı'dan başka bir varlık değildir. Tanrıyı inkâr eden kişiler öyle şeylere Tanrılık atfederler ki düşmüş oldukları bu durum akıl sahibi kimseler için Tanrı'nın varlığına bir delil ve ibret niteliğindedir.²⁴⁸ O burada Tanrı'nın varlığını, insanın yaratılışından gelen bir özellik olması sebebiyle kabul etmek durumunda olduğu bir tür zorunluluk olarak görmektedir. Dolayısıyla ona göre insanın Allah'ın varlığını inkâr etmesi, evvela kendi varlığını inkâr etmesine bağlı bir durumdur.

Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizmi bir sapıklık felsefesi olarak tanımlar. Ona göre materyalizm duygusal ve fikirsel sapıklığın meydana getirdiği bir felsefedir. Materyalistler bir yandan bilime dayandıklarını belirterek metafiziğin bir delilik olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer yandan ise bilimi ve bilim insanlarını küçümseyerek en isabetsiz fikirlerle, olumsuz, inkârcı ve esassız bir metafizik ortaya koymak istemişlerdir. Filibeli'ye göre bu durum fikirsel sapıklıktan başka bir kavramla ifade edilemez.²⁴⁹

Filibeli Ahmed Hilmi, her ne kadar materyalist felsefî düşünceyi eleştirmiş ve karşısında yer almış olsa da hiçbir zaman düşüncelerin engellenmesine, kapalı kalmasına, toplumdan gizlenmesine taraftar olmamıştır. O kadar ki *Huzur-u Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti* isimli eserinde Celal Nuri'ye karşı *Tarih-i İstikbal* adlı reddiyesine başlamadan önce Celal Nuri'ye fikirlerini açıkça ortaya koyması sebebiyle teşekkürlerini²⁵⁰ şu sözlerle ifade eder; “Barika-i hakikat, müsademe-i efkardan doğar.”, “Fikirler zihinlerde saklı ve gizli kaldıkça, yok hükmündedir.

²⁴⁷ Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 32.

²⁴⁸ Toku, Neşet, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm) -İlk Temsilciler-*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 96.

²⁴⁹ Ahmed Hilmi, Filibeli, *Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, çev. Sadık Albayrak, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974, s. 93.

²⁵⁰ Ali Nasuf Halil, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Düşünce Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 25.

Topluma bir fayda temin edemez. Fikirlerin kıymet ve mahiyetlerinin anlaşılabilmesi için münakaşa ve tenkit meydanına konulmaları icap eder.”²⁵¹

Filibeli Ahmed Hilmi, mutlak varlığın tevhidi konularında hiçbir taviz vermeyerek materyalistlerin ve dine muhalif diğer felsefi akımların metafizik karşısındaki kifâyetsizliğini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu meselelere İslâmî bir yaklaşım getirmiştir.²⁵² O, yaşamı boyunca da bu düşüncelerle mücadele içerisinde olmuştur. Bu fikri mücadele de tepkisel ve üstünkörü olarak kalmamıştır. Felsefi akım ve düşüncelere oldukça hâkim olan Filibeli, reddiyelerini ilmi kurallara uygun biçimde ve bir disiplin dahilinde yapmıştır.

3.2.2. Harputizade Mustafa Lütî Efendi

Harputizade Mustafa Lütî Efendi’nin babası Müderris Ömer Efendi Harput’tan gelerek günümüzde Konya’nın bir ilçesi olan Akşehir’e yerleşmiş ve Harputizade Mustafa Lütî Efendi 1866 yılında burada dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarına kadar eğitimiyle kendisi de bir ilim adamı olan babası bizzat ilgilenmiştir. Ailesi ve yakın akrabalarının ilim ehli olması Lütî Efendi’nin ilmi kişiliğinin oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Akşehir’den ayrıldıktan sonra Uşak ve Konya’ya giderek buralarda çeşitli hocalardan dersler almıştır. Konya’da bulunan Darul-Muallimin’de eğitim görmüş ve çevredeki diğer ilim merkezlerinde bulunan birçok önemli alimden icazet almıştır. Ayrıca kendisi iyi derecede Almanca, Fransızca, Farsça ve Arapça bilmektedir.²⁵³

İlim tahsilinin ardından tekrar Akşehir’e babasının yanına dönüp burada müderrislik ve muallimlik görevleri yaptı. Burada bulunduğu dönemde ilimi eğitimler veren vakıflar kurdu. II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında üç sene süren Konya Milletvekilliği görevi yaptı.²⁵⁴ Daha sonra Akşehir Müftüsü görevine getirildi. Fikirleri

²⁵¹ Filibeli, *Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, s. 67.

²⁵² Çetinkaya, Bayram Ali, “Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Temsilciler” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/2, s. 173, ss. 160-177, Ankara 1999.

²⁵³ Aslaner, Serhat, “Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi”, *Belleten*, 77/280, s. 66-968, ss. 955-982, Ankara 2013; Yıldırım, Hasan Hüseyin, *Akşehir Alimleri*, Akşehir Gazetesi Yayınları, Konya 2011, s. 71.

²⁵⁴ 1908 Meclis-i Mebusan Albümü, TBMM Yayınları, ed. Halil İbrahim ERBAY, s. 122-123, Ankara 2023; Ulema Sicil Dosyaları Veri Tabanı, 5258_02, <http://ktp.isam.org.tr/?url=ulemasicil/>, (erişim: 02 Mayıs 2023).

sebebiyle döneminin ittihatçılarıyla ters düşen Mustafa Lütfi Efendi, onlar tarafından birtakım iftiralarla suçlanıp 1920 yılında idam edildi.²⁵⁵

Harputizade Mustafa Lütfi Efendi'nin yaşadığı dönemde maddecilik ve sekülerizm hızlı bir şekilde yayılmaktaydı. Bu durumdan rahatsızlık duyan ve Osmanlı medrese geleneğine bağlı olarak eğitim gören Mustafa Lütfi Efendi, sekülerizm anlayışının ve maddeciliğin Anadolu topraklarında yaygınlaşmasını engellemek adına kelâm ve felsefe alanlarında otuzdan fazla eser kâleme almıştır. Materyalizm ve evrime dair eleştirilerini sunduğu eseri ise *Red ve İsbat*'tır. Bu eser, Bahâ Tevfik ve Ahmet Nebil'in de çevirisini yapmış olduğu Lüdwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı tercümesine karşı reddiye niteliği taşımaktadır.²⁵⁶

Harputizade, *Red ve İsbat* adlı eserinde insanın maymundan türediği düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu düşüncenin tamamıyla insaf ve akıl-mantık hükümlerinin haricinde olduğunu belirterek, tüm bunların birer hurafe olduğunu dile getirmektedir.²⁵⁷ Böyle bir düşünceye inanmanın utanç duyulacak bir durum olduğunu şu sözlerle ifade eder “Bunlar diyorlar ki insanlar maymun denilen vahşi hayvanlardan meydana gelmiştir. İşte bu faziletli soyu olgunlukla maddecilerle tabiatçılar denilen adamlara bırakarak kendimi insan ve insanoğlu insan olarak tanır, soyumu açık bir kudret ile kâmil olarak yaratılmış bir insan olarak bilirim.” Ayrıca maymunların insan doğurmakla beraber aynı anda maymun da doğurmasının aklen izah edilemeyecek bir durum olduğunu belirtmiş ve Darwin teorisini reddederek yaratılışçı bir fikir ortaya koymuştur.²⁵⁸

Harputizade, tüm kâinatın, dolayısıyla doğanın yaratılmışlığını savunmaktadır. Kâinattaki tüm bu yaratılışın, Allah'ın esmasının tecellilerinin bir sonucu olduğunu belirtir. Ancak tabiatçılara ve maddecilere tabiatla hikmet, ilim, irade, kudret gibi sıfatların var olup olmadığı sorulduğunda elbette yok olduğunu dile getireceklerdir. Dolayısıyla kendileri tabiatın kör ve şuarsuz olduğunu itiraf etmiş olacaklardır. O buradan yola çıkarak hiç şüpheye gerek kalmayacak şekilde bu kadar intizamı ve düzeni ortaya koyan müessirin kendisinin söz konusu olan eserlerden üstün olması gerektiğini belirtir.²⁵⁹

²⁵⁵ Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali*, Medrese Yayınevi, İstanbul 1980, IV, s. 225.

²⁵⁶ Uçman, Abdullah, “Baha Tevfik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, s. 452, ss. 452-53, İstanbul 1991.

²⁵⁷ Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbat*, Hikmet Matbaası, İstanbul 1914, s.131.

²⁵⁸ Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 133.

²⁵⁹ Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 129.

Harputizade Mustafa Efendi, pozitif bilimleri önemli görmüş ve deneysel verilerin doğruluğunu kabul etmiştir. Onun düşünce yapısında dini ilimler ile fenni ilimleri uzlaştırma çabası bulunmaktadır.²⁶⁰ Hatta bu konuyla ilgili olarak din alimleri ile bilim adamlarının ortak hareket ederek çalışmalar yapabileceğini dile getirmiştir. Onun bu konuya özellikle değinmesinin asıl sebebi yaşadığı dönemde din alimlerinin fenni ilimleri ve deney-gözlem yoluyla edinilen bulguları kabul etmedikleri yönündeki yanlış düşüncelerdir. O, batılıların ve batı düşüncesine sahip kişilerin din alimlerini dogmatizm ile suçlamalarının yersiz olduğunu belirtir. Ulemanın fenni ilimlere karşı herhangi bir ön yargısının söz konusu olmadığını, deney ve gözlemle ispatlanan bulguları kabul ettiklerini çok net bir şekilde ifade etmiştir.²⁶¹

Harputizade Mustafa Efendi, yaşadığı dönemde bilhassa Avrupa’da dine karşı takınılan düşmanca tavrın menfaatperest kişiler tarafından ortaya atıldığını belirtir. Söz konusu şahıslar, toplumun cahil olmasından yararlanarak kendilerini dokunulmaz, yüce ve halkın temsilcisi olarak tanıtmışlardır. Bu şekilde siyasilere de tesir etmiş, hukuki, ekonomik ve siyasal olarak kendilerini kabul ettirmişlerdir. Onlar takındıkları kibirli tavırları ile halkı doğru bilgi ve marifetten uzaklaştırmışlardır. Ancak yaptıkları bu tahribatı dine atfetmişlerdir. Cehaleti dinin bir gereğiymiş gibi göstererek toplumun düşünce yapısında dine karşı kin ve düşmanlık hissini oluşturmaya çalışmışlardır.²⁶² Aslında Avrupa’da düşmanlığı yapılan ve ilerlemeye engel olarak görülen dinden kastın Hristiyanlığı kullanarak kendi hegemonyasını kuran Kilise’nin olduğunu belirtir. Buradaki problemlili durumun ise Kilise’ye olan nefretin İslâm dinine de yöneltilmesidir. Harputizade Mustafa Lütfi Efendi, İslâm dininin medeniyetin ilerlemesine değil engel olmak, aksine bunu teşvik edici bir saik konumunda olduğunu dile getirmektedir.²⁶³ Böylelikle o, İslâm dininin akıl ve mantıkla, fenni ilimlerle çatışmadığını, ilerlemeye ve gelişmeye engel olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Harputizade Mustafa Lütfi Efendi, maddenin ezeli olmadığını savunmuş, madde ve kuvvetin aynı olmadığını, tüm bunları meydana getiren bir yaratıcının var olduğunu dile getirmiştir. O, kâinatı bir kitaba benzetmiş, insanın bu kitabı aklını kullanarak vahiy ile okuması gerektiğini belirtmiştir. Kâinatın deist ve panteist bir yaklaşımla değil, bütüncül bir bakış açısıyla yorumlanması gerektiğini savunmuş,

²⁶⁰ Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 55.

²⁶¹ Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 58.

²⁶² Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 136.

²⁶³ Harputizade, *Red ve İsbat*, s. 137.

kâinatı ise Allah'ın isim ve sıfatlarının bir tecellisinden ibaret olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁴

Harputizade, eserinde materyalistlerin, iddialarına karşı birçok cevaplar yazmıştır. Örneğin, materyalistlerin evrenin yaratılmış olması meselesiyle ilgili olarak, hiçbir şeyin yoktan var olamayacağı iddialarını dile getirir. O ise onların bu iddialarına cevap olarak, bir ressamı örnek verir; Nasıl ki bir ressam yoktan bir eseri meydana getirebiliyorsa, bu ressam gibi düşünülecek eşsiz varlık, tüm kâinatı yoktan meydana getirecektir. Yine meydana getirebildiği gibi yok edebilecektir. O bu örnekle onların söz konusu düşüncelerine karşı çıkmaktadır.²⁶⁵

Tüm bunlara rağmen Harputizade Mustafa Lütfi Efendi, bazı kesimler tarafından *Red ve İsbat* adlı eserindeki evrim-materyalizm karşıtı söylemlerinden dolayı “orta çağ bilgini” olarak anılmıştır. İleri sürmüş olduğu kanıtlar eski dönem İslâm kelâmcılarınca kullanılan metotlar olarak görüldüğünden zamanının felsefe ve ilmine karşı yeterli düzeyde olmadığı iddia edilmiştir.²⁶⁶

3.2.3. İsmail Fenni Ertuğrul

İsmail Fenni Ertuğrul, 1855 yılında Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında dünyaya geldi. İlk öğretimini burada tamamlamış ve muhasebe, hat, Arapça ve musiki dersleri almıştır. Yaşadığı bölge Ruslar tarafından işgal edilince yirmili yaşlarda İstanbul'a göç etmiştir. Burada Maliye Nezareti'nde ve Divan-ı Muhasebat'ta görevler yapıp, aynı zamanda Fransızca ve İngilizce öğrendikten sonra Dahiliye Nezareti'nde muhasebe müdürlüğüne getirilmiştir. Devlet kademelerindeki görevlerinde çalışkan, titiz ve dürüst bir memur olarak bilinen İsmail Fenni'ye bu vasıflarından dolayı çeşitli ödüller verilmiştir. Mütevazi, gösterişsiz bir hayat sürmüş ve 1946 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.²⁶⁷

Felsefî çalışmaları dışında sanatsal faaliyetler ile de meşgul olan İsmail Fenni, kanun ve keman çalmış, minyatür yapmış, bazen de kendisinin bestelemiş olduğu

²⁶⁴ Yıldırım, Abdulkadir, *Redd ve İspat Adlı Eseri Çerçevesinde Harpütizâde Hacı Mustafa Lütfi Efendi'nin Felsefî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2013, s. 61.

²⁶⁵ Güzel, Cemal, “Türkiye’de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler”, *Hacettepe üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, s. 76, ss 63-81, Ankara 2002.

²⁶⁶ Ülken, “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”, s. 289.

²⁶⁷ Bahtiyar, Niyazi Hüseyin, “İsmail Fenni Ertuğrul”, *Balkanlar’da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, I, s. 113, ss. 113-115, İstanbul 1999.

eserlerin güftelerini yazmıştır. Bestelediği eserlerin bir kısmı basılmış, askeri marş olarak ordu kuvvetlerine gönderilmiştir.²⁶⁸

İsmail Fenni, birçok eser kâleme almıştır. *Lugatçe-i Felsefe* adında oldukça detaylı bir felsefe sözlüğü telif etmiş, Muhyiddin Arabi'nin Vahdet-i Vücut anlayışını *Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin b. Arabi* ismiyle kâleme almış ve bu eserde onun düşüncelerini Batı felsefesi ile mukayese etmiştir. Bu eser tasavvuf-Batı felsefesinin karşılaştırmalı anlatımı ile oldukça özgün çıkarımlar içermektedir. Konumuzla ilgili olarak kâleme aldığı eseri ise *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*'dir. Onun söz konusu eserini kâleme almasının nedeni Ludwig Büchner'in materyalizmin incisi olarak anılan, Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil tarafından Türkçe'ye *Madde ve Kuvvet* olarak çevirdiği *Kraft und Stoff* adlı eserine reddiyede bulunmaktır. İsmail Fenni'nin eserini kâleme alırken uygulamış olduğu yöntem, materyalizme karşılık modern bilimi, pozitivizme karşılık vicdan ve akli kullanmaktır. Onu bu eseri kâleme almaya sevk eden düşünce ise, materyalist felsefenin kendini deneye dayalı bilimle temellendirme görüşünün bizzat bilimin sınır ve yöntemlerini ihlâl etmesi ve bu yönüyle aslında maddeperest bir dogmatizmden farklı bir şey olmadığıdır.²⁶⁹

İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali* adlı eserindeki evrim ile ilgili bölümünde, Büchner'in bu konuyla ilgili düşüncelerine reddiyeler yapmaktadır. Biz de onun bu bölümdeki anlatılarını ele almaya çalışacağız.

Büchner'e göre, yeryüzü ilk haliyle beyaz bir kor halindeydi. Aradan uzun bir zaman geçtikten sonra yeryüzü kademeli bir şekilde soğumaya ve sertleşmeye başladı. Dünyayı çepeçevre saran buhar tabakası ise bu soğuma sonucunda suya dönüştü ve farklı canlı organizmaların meydana gelmesine uygun bir hale geldi. Meydana gelen bu canlılar önce gâyet basit bir haldeydi. Zamanın geçmesiyle yeryüzünün gelişimi ile birlikte canlılar da gelişmiş ve nihâyetinde günümüzdeki sayılamayacak kadar çok şekillere ve türlere dönüştü.²⁷⁰ Büchner'e göre bu oluşum için olağanüstü bir gücün yaratma ve etkisinin olduğunu kabul etmek saçma ve gereksizdir. Ona göre hayatın ilk tohumu ezelden beri mevcut olup sonradan yaratılmamıştır. Söz konusu tohum bahsi geçen buhar bulutu içerisinde veya evrenin herhangi bir yerinde bulunmaktaydı. İnkişaf edebilmesi için uygun şartların oluşması ve dış tesirlerin etkisi gerekmekeydi.

²⁶⁸ Kara, Mustafa, "Vefâtının 70. Yılında İsmail Fenni Ertuğrul", *Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi*, 27/321, s.27, ss. 27-28, İstanbul 2016.

²⁶⁹ Kutluer, İlhan, "Maddiyyun Mezhebinin izmihlali", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXVII, s. 305, ss. 305-306, Ankara 2003.

²⁷⁰ Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Müşterekü'l-Menfaa Matbaası, İstanbul 1911, s. 243.

Yeryüzünün oluşmasıyla beraber inkişaf etmesine uygun olan tesirler ve şartlar ile birlikte oluşum gerçekleşmiştir.²⁷¹

İsmail Fenni'ye göre materyalistlerin iddia ettiği gibi maddenin hayatı doğurma fikri tamamıyla batıldır. Madde âtıl bir varlıktır. Kuvve-i hayatiye maddede tedbir ve tasarrufta bulunmaktadır. Gıdaları alarak onlardan farklı organları belirli bir plana göre şekillendiren ve sürekli olarak ıslah ve tamir eden de odur. Pek çok araştırmacının da deney ve gözlemlerinin sonucu bu yöndedir. Kur'an-ı Kerim'de "Biz her şeyi sudan yarattık"²⁷² şeklinde buyrulmuş olduğundan Müslümanlar olarak biz hayatın aslının su olduğuna inanmak durumundayız. Materyalistlerin önde gelenlerinden olan Heackel'in monern olarak isimlendirdiği başlangıcın denizlerin diplerinde meydana geldiğini iddia etmesi, onun yapmış olduğu araştırmaların Kur'an'ın muhtevasına uygun bir sonuç ortaya koyduğunu gözler önüne sermektedir.²⁷³

Büchner, organik madde ile inorganik madde arasında "moner" adlı bir tür vasıtasıyla geçiş olduğunu iddia eder ve ilk canlılık da bu maddeden oluşmaktadır. Yine, hücreler de basit yapıdaki bu maddelerden oluşmaktadır. Büchner tüm iddialara dayanarak bilimin ilerleyen yıllarda laboratuvar ortamında yapay olarak bir canlı madde üretebileceğini savunmaktadır. Ona göre kimya ilmi, inorganik maddelerden alkol, eter, üzüm şekeri, üre gibi organik maddeleri üretebilmiştir. Bunu başarabilen kimya canlı bir hücre üretmeyi de başarabilir.²⁷⁴ İsmail fenni onun bu temenni ve tahminini gerçekçi bulmaz. Ona göre kimyacılar sadece bazı basit organik maddeler üretebilir. Bunlar ise kesinlikle canlı hücreler değildir. Onlar canlıların yapısını oluşturan dokuların bir hücresini bile üretememişlerdir. Bunun üretilebileceğini düşünmek ve bu yönde tahminlerde bulunmak için elimizde inandırıcı herhangi bir delil bulunmamaktadır.²⁷⁵

Büchner, canlıların meydana gelme sürecini öncelikle havada ezelden beri bulunmakta olup yeryüzüne düşen ve lazım olan şartların var olduğu yerlerde ortaya çıkan tohumlara, sonrasında ise monerlere atfetmektedir. O bu sözleriyle bazı organik maddeleri uygun şartlar altında üretebilen kimyanın bir gün canlı maddeleri de üretebileceğini kastetmektedir. Demek ki onun düşüncesine göre, doğada ezelden beridir aynı kuvvetler yürürlükte olup, herhangi yeni bir kuvvet oluşmamıştır. İsmail Fenni 'ye göre ise, canlı varlıkların tohumlarının atmosferin yüksek tabakalarında

²⁷¹ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 251.

²⁷² Enbiya, 21/30.

²⁷³ İsmail Fenni Ertuğrul, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 471.

²⁷⁴ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 267.

²⁷⁵ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 471.

ezelden beri var olması düşüncesi kabul edilebilir bir şey değildir. Çünkü, uzayın -160 C°'ye kadar ulaşan soğukluk değeri bu düşüncenin aksine şahadet eder. Büchner'e göre söz konusu hayat tohumlarını yeryüzüne gelişi uzaydan dünyaya çarpan gök taşları vesilesiyledir. Söz konusu taşlar uzaydan yeryüzüne inerken atmosferdeki sürtünme sebebiyle kor halini alır ve dış yüzeyi zarar görür. Ancak hayat tohumlarının bulunduğu iç kısmı hala zarar görmemiştir. İsmail Fenni onun bu varsayımına yine kendi eserinin göktaşlarını anlattığı bir bölümünde, göktaşlarının gök cisimlerinin enkazından meydana geldiğini dile getirmiştir. Bu durum da enkaz yığınlarının içerisinde hayat tohumlarının meydana geldiği gibi akıldan uzak bir sonuca götürür. Dolayısıyla Büchner'in düşünce yapısında çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Tüm bunlardan dolayı İsmail Fenni'ye göre yeryüzünde maddeden hayat çıkması gibi benzersiz bir olayın diğer gezegenlerde gerçekleşmesini iddia etmek mantık dışı bir düşüncedir.²⁷⁶

Büchner, hayatın ilk izlerinin oluşumunu anlatırken insanın ortaya çıkışı hakkındaki evrimci görüşlerini açık bir şekilde ortaya koyarak şu ifadelerde bulunmuştur “İnsan, devamlı ve silsileli birçok şekillerin değişim ve kademeli tekemmülleri sonucunda üçüncü devrin nihâyetinde pek iptidai bir şekilde kendini ortaya çıkarmış ve dördüncü devrin nihâyetinde tamamıyla belirgin hale gelmiştir. Yapılan son tetkiklere bakıldığında insanın yeryüzünde ne zamandan itibaren var olduğunu belirlemek ve bu zamanın yüz bin yıla ulaştığını söylemek mümkündür.”²⁷⁷ Büchner, canlıların tüm bu oluşumları, değişimleri ve oluş zamanları dikkatli bir biçimde incelendiğinde, bunlardan çıkarılacak ve hiçbir itiraza mahal bırakılmayacak yegâne hakikatin “Evrin Teorisi” olduğu düşüncesine ulaşmıştır.²⁷⁸ İsmail Fenni, istihale²⁷⁹ ve evrim teorilerinin henüz evrimciler arasında bile tartışmaya sebep olan faraziyelerden ibaret olduğunu belirtir. Bu teorinin gerçeğe uygunluğunun henüz kesin olarak kanıtlanmamış olduğu kanaatindedir. Bununla beraber o, ilerleyen zamanlarda evrim teorisinin gerçekliğinin ispatlanması durumunda bile Yaratıcı Tanrı inancına bir zararının olmayacağı kanaatindedir. Çünkü bu teori kesin bir biçimde ispatlandığı

²⁷⁶ İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, s. 469.

²⁷⁷ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 284.

²⁷⁸ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 285.

²⁷⁹ Birleşik bir cisimden madde ayrılması ya da madde eklenmesi şeklinde gerçekleşen kimyasal reaksiyon. (Okur, Kâşif Hamdi “istihale”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2020, c. EK-1 s.673.) kimi yerlerde ise Tekâmül (evrim) kavramının karşılığı olarak kullanılmakta. (Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, s. 337.)

taktirde Allah'ın kâinata koyduğu kanunlar olarak bakılması şartıyla kabul edilebilir. Dolayısıyla ona göre Allah fikri evrim teorisiyle ortadan kaldırılamaz.²⁸⁰

İsmail Fenni'nin, evrim teorisini savunan kişilere yönelik tenkitlerindeki en temel argümanı, insanın bir bitki hücresinden ya da monerlerden insan şekline gelinceye dek geçirmesi gereken merhaleleri gösteren ara form ve türlerin örneklerini ortaya koyamamış olmalarıdır. Halbuki, böylesine büyük bir değişimin olabilmesi için geçen milyonlarca yıl içerisinde yaşamış olan sayılamayacak kadar çok ara form ve türlerin bulunması gerekmektedir. Ona göre evrimin iddia edildiği şekilde gerçekleştiği kabul edilse bile tabiatın bunu belli bir hikmet ve gayeye bağlı olmayarak körü körüne meydana getirmesi akıl sahibi kişilerin asla kabul edemeyeceği bir durumdur. Dolayısıyla bunu takdir ve tedbir eden kuvvet, Büchner'in iddia ettiği gibi hariçten gelen bir kuvvet olamaz. Bu sebeple var oluş ancak her yerde hazır ve nazır bulunan mutlak kudret ve hikmet sahibi Allah'tır.²⁸¹

İsmail Fenni, anlaşıldığı üzere, tedrici oluşma ve tekemmül fikrinin kabul edilmesinin, Allah'ın var olduğuna ve yaratıcılığına iman etmemize engel olmadığı kanaatindedir. Ona göre, yeryüzünü tedrici bir usul ile tekemmülü tabiatın kanunlarına uymuş olmaz, aksine kendi hikmetinin gereklerini icra etmiştir. Ancak Allah'ın her hikmetini bilebilmek aciz bir mahluk olan insanın kârı değildir. Allah'ın âlemi bir anda varlık âlemine getirmeye kadir olduğundan şüphemiz yoktur. Meyvelerin bir kısmı uzun zamanlarda olgunlaştığı halde, diğer bir kısmı birkaç gün içerisinde olgunlaşabilmektedir. Bir insan temel ihtiyaçlarını doğduktan sonraki birkaç senede ancak karşılayabilecek duruma geldiği halde, bir hayvan doğduktan birkaç gün içerisinde yapabilmektedir. Tüm bu misaller Kudret-i İlahiye için bir şeyin süratle meydana getirilmesinde bir zorluk söz konusu olmadığını göz önüne serer. İsmail Fenni'ye göre Allah, yarattığı mahlukata benzemekten münezzehdir. O'nun hakkında insanların adet ve durumlarına göre hüküm vermesi yanlış olur. İnsan yaratılışı gereği aceleci bir yapıda yaratılmıştır. İnsanın önünde mahdud bir müddet vardır. Allah ise "sabur" yani çokça sabredicidir. Allah'ın takdir ettiği şeylerin fiiliyata gelmesi için ise ebediyet yani sınırsız bir zaman söz konusudur. Yaratmış olduğu gezegen yaşama uygun bir hale gelince oda bazı mahlukatı yaratır. Yeryüzünün ilk tabakasında bile çıkarılmakta olan fosiller bunu kanıtlar niteliktedir.²⁸²

²⁸⁰ İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, s. 475.

²⁸¹ İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, s. 476-77.

²⁸² İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, s. 444.

İsmail Fenni, muhtemelen kendi dönemindeki felsefe çevrelerinde büyük oranda kabul görmesi sebebiyle evrim fikrini kesin bir dille reddetmemiş, tam olarak ispat edilemediği için temkinli bir şekilde yaklaşmayı daha uygun görmüştür. O, evrim fikrinin Allah inancı ile mutlak surette çelişmediğini belirtmiştir. Şâyet evrim teorisi bir hakikati anlatmakta olsa bile tabiatta var olan bu süreci, teoriyi ateizmin delili olarak görmemek ve söz konusu sürecin Allah'ın ilmi ve iradesi doğrultusunda gerçekleşmiş bir var oluş şeklinde anlamlandırmak gerekmektedir.²⁸³

İsmail Fenni Ertuğrul'un materyalizm hakkında yapmış olduğu çalışmaları objektif bir şekilde görülmüş, bu anlamda takdir edilmiştir. Ortaya koyduğu çalışmalar açısından döneminin materyalizm karşıtı düşünceleri ile kıyaslandığında eleştirileri daha ölçülü ve kayda değer görülmüştür. Ayrıca düşünceleri incelendiğinde kendisinin panteizme yakın bir tutum sergilediği de anlaşılmaktadır.²⁸⁴

3.2.4. Mustafa Sabri Efendi

Mustafa Sabri Efendi, 1869 yılında Tokat'ta dünyaya geldi. Hafızlığını ve ilk öğrenimini burada yaptı. Çeşitli alimlerden icazet aldıktan sonra İstanbul'a gitti. Burada belirli bir süre müderrislik ve imamlık yapan Mustafa Sabri Efendi henüz yaşı genç olmasına rağmen birçok ilmi cemiyetlerde bulundu. Günümüz Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Silistre'de bir süre müftülük yaptı. Bu dönemde *Beyanülhak*, *İkdam*, *Yarın*, *Âlemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gibi dergilerde yazılar yazdı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Tokat mebusluğu görevine getirildi. Babıali Baskını sırasında tutuklandı ve Bilecik'te mecburi ikamete mahkûm ettirildi. Tutukluluk halinin sona ermesinin ardından İstanbul'a döndü burada tekrar mebusluk yaptı ve şeyhülİslâmlık görevine getirildi.²⁸⁵ Yine bunlarla beraber çeşitli devlet kademelerinde görevler yaptı.²⁸⁶

Cumhuriyet'in ilanının ardından adına tutuklama kararı çıkan Mustafa Sabri Efendi, beş yıl boyunca Yunanistan'ın Türk yoğunluklu bölgesi olan Gümölcine'de kaldı. Daha sonra ailesiyle beraber Kahire'ye geçti. İlmî faaliyetlerine burada da devam eden Mustafa Sabri Efendi, eserler neşredip çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazdı.

²⁸³ Daşdemir, Yusuf İsmail, *Fenni Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s. 54.

²⁸⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 299.

²⁸⁵ Osmanlı Arşivinde Şeyhülİslâm Fetvaları, Yayına hazırlayan: Sinan Çuluk v.dğr. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2015, s.21.

²⁸⁶ Akbulut, Ahmet, "Şeyhülİslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 6/1, s. 32, Ankara 1992.

Mısır'da batılılaşma yanlısı olup İslâmi değerleri bu doğrultuda yanlış yorumlayan bazı kişilere reddiyeler kâleme aldı ve 1954 yılında Kahire'de vefat etti.²⁸⁷

Batı medeniyeti karşısında İslâm medeniyetini savunan ve ona karşı yapılan saldırılara engel olmaya gayret gösteren Mustafa Sabri Efendi, hayatını bu doğrultuda çalışmakla geçirmiştir. Söz konusu gayesi doğrultusunda Müslüman topluluklar arasında tartışma konusu olan meselelerin çözümüne katkı sağlayabilmek adına eserler kâleme almış, gerektiği yerlerde ise siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Müslüman topluluklar arasındaki siyasi düzenleri tahlil etmiş ve onları bu hususlarda eleştirmiştir. Müslümanların karşısında bir tehlike olarak addettiği mason localarının olumsuz sonuçlar doğurabilecek faaliyetlerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Yine kendisi Millî Mücadele hareketine karşı takınmış olduğu tutumlarından dolayı şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır.²⁸⁸

Mustafa Sabri Efendi, materyalist düşüncelerin tenkidine geniş bir yer vermiş, bunu da genel olarak gaye ve nizam deliliyle ilişkilendirmiştir. Materyalist düşüncelerin reddiyesini yaptığı konulardan biri de Darwinizm teorisidir. Ona göre, insanın kökenlerinin maymuna dayandığı düşüncesini öncelikle Jean Baptiste Lamarck ortaya atmıştır. Charles Darwin ise onun ortaya koymuş olduğu bu görüşleri geliştirerek ün kazanmıştır. Lamarck'a göre organlar, canlıların kendisine olan ihtiyaçları dahilinde oluşur. Bu düşünceye göre düşmanlarından korunma ve kaçma ihtiyacı duyan bir hayvan, uçmaya gereksinim duyduğu için kanatları oluşmaya başlar ve bu kanatları kullandıkça gelişme gösterir.²⁸⁹ Mustafa Sabri Efendi, daha fazla kullanılan organın kuvvetlenip gelişme göstermesinin kabul edilebilecek bir durum olduğunu söyler. Fakat ihtiyaç sebebiyle daha öncesinde mevcut olmayan bir organın oluşmasını savunmak başka bir şeydir. Kanatların kaçma ve korunma gereksiniminden oluştuğu düşüncesi savunulması halinde, onları yakalama gereksinimi olan hayvanların da aynı şekilde kanatlarının oluşması gerektiğini söyler. Bununla beraber, ona göre ihtiyaç sebebine bağlanan görüş ile materyalist anlayıştaki her şeyin oluşunu tesadüfe atfeden görüş arasında farklılık vardır.²⁹⁰

²⁸⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 350, ss. 350-53, Ankara 2020.

²⁸⁸ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", s. 351.

²⁸⁹ Tatlı, *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim*, s. 150.

²⁹⁰ Şen, Mehmet Emin, *Mustafa Sabri Efendi'nin Düşünce Sisteminde Din ve Diyalektik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 112-113.

Evrım teorisi savunucuları, canlıların bir türden meydana geldiklerini ve zamanla canlı türlerin bu ilk türden çoğaldıklarını ileri sürerler. Onlara göre zaman içerisinde doğal seleksiyon olarak adlandırılan eleme kanunu gereği güçlü olan türler yaşamlarını devam ettirmişler, zayıf olan türler ise yok olmuşlardır. Ayrıca maymunla en gelişmiş tür olan insan arasında birçok türün kaybolmuş olabileceği ve temelde aynı ortak ataya ulaşan bir türün iki versiyonu olabileceği savunulmuştur.²⁹¹ Mustafa Sabri Efendi'ye göre bu teoriyi kabul edenler arasında bahsi geçen evrim sürecinin herhangi bir aşamasında yaratıcının iradesinin olmadığını ve evrimsel gelişmenin doğal yollarla oluştuğunu düşünenler olduğu gibi, evrim teorisinin ilahi iradeyi inkar eden düşünceye dayanmadan yaratıcının yani Allah'ın iradesine bağlı olarak gerçekleşen bir evrim anlayışını savunanlar da vardır.²⁹²

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Darwin'in bahsedilen görüşlerden hangisini savunduğu net olarak tespit edilememektedir. Bununla beraber Lamarck ve Darwin'in eserlerinde mutlak yaratıcıyı açıkça inkar ettiklerini gösteren herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bu sebeple Mustafa Sabri Efendi onların evrim anlayışının kesin olarak ateizmi temellendiren düşünceler olmadığını belirtmektedir.²⁹³ İkisinden birini savunmuş olsalar bile bu teori deneysel bir temele dayanmadığından bilimsellikten uzaktır. Temellendirmelerine kanıt olarak öne sürülen Java'da²⁹⁴ bulunan kalıntıların ara form olduğu düşüncesi de bir temele dayanmamaktadır. Bu iddialarıyla ilgili olarak iki şey arasındaki şekli benzerlik ne derecede olursa olsun, canlıların aynı atadan türediği iddiası deneysel temele dayanan bilimsel bir veri olmaktan uzaktır. Mustafa Sabri, onların ileri sürdüğü düşünceleri bu şekilde sunmalarının bilimsel deney kurallarının çiğnenmesi anlamına geldiğini belirtmektedir.²⁹⁵

Mustafa Sabri Efendi, evrim teorisinin tecrübe ve müşahade edilemeyen hatta edilmesi mümkün olmayan bir temele dayandığını dile getirir. Sadece şeklen birbirine benzeyen ve zamanla yok olan bu türlerden birbirlerinden türediği ortaya atılmıştır. O, söz konusu türemeyi de kendi kendine var olduğu anlayışına dayanan tabiata nispet edilmesini akla aykırı olarak görür. Çünkü, tabii türemenin kendi kendine var olup evrimleşerek olgunluğa erişmesi ve son hale gelebilen türlerin diğer zayıf türleri eleyip

²⁹¹ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, s. 67.

²⁹² Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, Daru'l-Besair, Kahire 1933, s. 15.

²⁹³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn, el-Mektebetü'l-Asriyye*, Beyrut 1950, II, s. 340.

²⁹⁴ 1891 yılında Java/Cava adasının Trimi dolaylarında Dr. Dubois tarafından keşfedilmiştir. Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1979, s. 18-19.

²⁹⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, II, s. 245.

varlığını devam ettirebilmesi anlayışı, idrak sahibi bir fail güce ihtiyaç duyacağı için, akla ve mantığa ters bir durum oluşturur. Evrimciler, biyolojik bir meselede, tabii olmayan bir üretimi tabii bir üretim olan biyolojik çoğalmaya kanıt olarak kullanmaktadırlar. Çünkü tabii olmayan bir olayda, fiili bir amaca göre gerçekleştiren müdrik bir fail olmak zorundadır. Dolayısıyla evrimciler, canlıların evriminde bir türün başka bir türden tabii yollar ile meydana gelmesinde herhangi bir gayeyi kabul etmemişlerdir. Bu sebeple onların söz konusu iddiaları kendi aleyhlerinedir.²⁹⁶

Darwinizm teorisinde, bir canlının hayatını devam ettirebilmesi için zıt mahiyetteki dış etkenler oluşması gerekmektedir. Bunun sonucunda o canlı türlerindeki güçlü fertler yaşamlarını devam ettirebilirken diğerleri yok olmakta ve böylece bir ilerleme oluşmaktadır. Türeme, kademeli olarak doğal yollarla seçilen bu fertler içerisinde meydana gelir. Dolayısıyla nesil, seçilmiş olan çiftte, seçilmemiş olan diğer çiftte nazaran daha ileri seviyededir. Mustafa Sabri Efendi'ye göre bu anlayış makul değildir. Çünkü, savaş (mücadele) sonucunda bir sebep yokken bir grubun yok olmadan yaşamını koruyabilmesi ve savaşta (mücadelede) yok olan diğer fertlere kıyasla onların seçkin güçlerinin kalıcı hale gelmesi tutarsızlıktır. Burada makul olan, diğerlerini eleyen bu mücadelenin kendilerini güçsüzleştirmesi sonucunda geriye kalanların da zayıf olarak yaşamalarıdır. Böyle bir düşüncede manevi yükselme olarak tanımlanabilecek olan idrakin nasıl oluştuğunun da bir açıklaması yoktur. Dış etkenlerle mücadelenin maddi yükselme kazandırdığı kabul edilse bile bu durum, manevi ilerleme diyebileceğimiz idraki gerçekleştiremez. Çünkü taş gibi cansız bir maddeden canlı bir varlık meydana gelemeyeceği gibi, idraksizlikten de idrak doğamaz. Maddi mücadeleyle idrak seviyesine ulaşmak da mümkün değildir. Öncekilere kıyasen sonra gelen insanların daha ileri seviyede olmalarının sebebi ise tabii evrimle değil, ilimlerin artması, fikirlerin gelişmesiyle mümkün olmuştur. Söz konusu olan artışta bir gaye ve kasıt unsuru vardır. Bu durum, doğal sebeplerle kendiliğinden ve tesadüfen oluşmamıştır. Dolayısıyla taş gibi cansız varlıklarda idrakin ve hayatın oluşması, akabinde kendilerini var eden ve düzenleyen bir fail olmadan bu idrak ve hayatın tabii bir ilerleme ile olgunluğa erişmesi ve onun kasıtlı bir gayeyi gerçekleştirecek donanıma ulaşması makul değildir.²⁹⁷

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, birtakım kimseler Darwinizm'e tecrübi bilginin ortaya koyduğu mühim bir teori nazarıyla bakıyor olsalar da onların bu düşüncesi

²⁹⁶ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, II, s. 267.

²⁹⁷ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, II, s. 268.

yanlıştır. Çünkü geçmişte var olmuş bir türün başka bir türe geçişini günümüzdeki tecrübi bilginin konusu yapmak yanlıştır. Dolayısıyla bu geçiş hisse dayalı olarak duyu organlarımızla algılayabileceğimiz bir alana dahil olmadığı için tecrübenin konusu olamaz.²⁹⁸

Ona göre organların şekilleri arasındaki yakınlık ve benzerlikten yola çıkarak akli istidlalde bulunmak da onların iki ayrı tür olma olasılığını ortadan kaldıramadığı için mutlak bir çıkarım olamaz. İnsan ve ona benzeyen canlının tamamıyla aynı olduğu kesin olarak ispatlanmadıkça bu olasılık hep var olacaktır. Söz konusu olasılık var oldukça da buradan bir istidlale varılamayacaktır diyerek, “İstidlale zıt bir ihtimal var olduğu müddetçe istidlal düşer” kaidesini hatırlatmıştır.²⁹⁹

Mustafa Sabri Efendi, insan ile maymunda olduğu gibi herhangi bir hayvan arasındaki kayıp halkanın bulunamayacağını ve sonsuza kadar kayıp kalacağını ifade ederek evrimci düşünürlerin iddialarının ispatlanamaz durumda olduğunu belirtmiştir. Bilimsel bir meselenin kat’i bir şekilde nasıl ispatlanabileceğini bilen ve dayatılan akımlar etrafında çıkarılan aldatmacalara aldanmayan bir kişi bilir ki, evrimciler şu anda hayvandan insana geçiş formunu hisse dayalı bir şekilde ortaya koymayıp, geçmişe dair bazı delillerin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bu tutumlarıyla da evrimciler şu ana yönelik bir tecrübeyi göz ardı edip, onu geçmiş zamanın karanlıklarında ortaya çıkarma çabalarına girişmişlerdir.³⁰⁰ İşte tüm bu sebeplerden dolayı evrimci düşünce günümüzde dahi kesin olarak kanıtlanmaktan uzak olduğu için bir teori olarak kalmıştır.

İnsanın en güzel şekilde yaratıldığını savunan Mustafa Sabri, onunla hayvanların en pisi ve kötüsü kabul edilen maymun arasında soy bağı kurmaya çalışan teorinin en iğrenç teori olarak adlandırılması gerektiğini düşünmektedir.³⁰¹

Mustafa Sabri Efendi, reddiyesini yaparken mizahi örnekler de vermektedir.³⁰² Örneğin, insanoğlu, doğduktan sonra en az bir yıldan önce ayağa kalkamaz veya yürüyemez. Bakımını ve ihtiyaçlarını iki seneden önce tek başına, bir yardım olmaksızın karşılayamaz. Ancak maymun doğduğu gün yürüyebilir ve çok kısa bir sürede kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek seviyeye gelir. Evrim teorisine göre maymun neslinin bir devamı olarak kabul edilen insan, veraset kanunun bir devamı olarak alması

²⁹⁸ Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-akl ve’l-ilm ve’l-âlem min Rabbi’l-âlemîn ve İbâdihi’l-mürselîn*, II, 263-264.

²⁹⁹ Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-akl ve’l-ilm ve’l-âlem min Rabbi’l-âlemîn ve İbâdihi’l-mürselîn*, II, s. 283.

³⁰⁰ Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-akl ve’l-ilm ve’l-âlem min Rabbi’l-âlemîn ve İbâdihi’l-mürselîn*, II, s. 284.

³⁰¹ Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-beşer Tahte Sultani’l-kader*, s. 12.

³⁰² Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 226.

gereken bu özelliği nedense almamıştır.³⁰³ Bir anlamda evrimsel süreç ile ilerleme kat etmesi gereken türde gerileme olmuş ve bu evrim anlayışının her zaman tutarlılık göstermediğini ortaya koymuştur.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre psikoloji ilmiyle uğraşan Batılı bilim insanları, insan ile hayvan arasında derece olarak değil, tabiat ve mahiyet olarak da fark olduğuna yönelik açıklamalar yapmaktadır. Maymun ile insan arasındaki ara formların kendisiyle tamamlanacağı düşünülen kafatası kemiklerini araştırmak ve gelecek zamanda bunun bulunacağı beklentisi içerisinde olmak tuhaftır. Her ne bulunursa bulunsun, aralarındaki benzerlik şekli benzerliğin ilerisine gidememektedir. Akli ve mantıki olarak onlar da bu yolla amaçlarına ulaşamamaktadırlar. Çünkü nihâyeti itibariyle insanı hayvanlardan ayıran yegâne şey, manevi bir özellik olan nefs-i natıkadır. Bu özellik ise insanın duyu organlarında ve azalarında bir mahalli bulunmayan manevi bir durumu ifade etmektedir. İnsan ile maymun arasındaki benzerlik sadece biyolojik yönden olabilir. Bu ise iki tür arasında herhangi bir geçişin olduğunu kanıtlamaya yetecek bir durum değildir. Bir yerde, kanıtlanmaya çalışılan hususun tersine bir olasılık söz konusuysa orada bir istidlalde bulunulamaz. Buna göre yapılan kazı çalışmaları ve bulunması beklenen kalıntılar yoluyla evrim teorisinin kesinlik kazandığı yönündeki iddialar asılsız mahiyettedir.³⁰⁴

Mustafa Sabri Efendi, evrim teorisinin Kur'an'a aykırı olmadığını iddia eden bazı müslüman düşünürlere de birtakım âyetlerden yola çıkarak cevaplar vermektedir. Söz konusu müslüman düşünürler, Nisa suresinin başındaki “Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan Rabbinizden korkun”³⁰⁵ âyetindeki “tek can” ifadesinin, Hz. Adem'i (as) kastetmediğini iddia etmektedirler. Mustafa Sabri ise onların bu iddialarına karşılık olarak âyetin sonrasında gelen “ve ondan da eşini yaratan ve o ikisinden de birçok erkekler ve kadınlar üretilip yayan...”³⁰⁶ şeklindeki ifadelerde “nefs-i vahide” den kastın, Hz. Âdem (as) olduğu açıkça anlaşıldığını belirtmiştir. Bu âyette “Allah bizi bir maymundan yarattı, sonra da ondan eşini yaratıp sonrasında pek çok erkek ve kadını çoğaltıp yaydı” şeklinde bir anlamlandırma söz konusu değildir.³⁰⁷

“Nefs-i Vahide” ibaresinde kastedilen mananın kesinlikle Hz. Âdem olduğunu düşünen Mustafa Sabri Efendi, insanın maymundan türediği düşüncesini Hz. Adem'in

³⁰³ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, II, s. 354.

³⁰⁴ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, s. 10-11.

³⁰⁵ En-Nisâ, 4/1.

³⁰⁶ En-Nisâ, 4/1.

³⁰⁷ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, s. 8.

(as) beşeriyetin babası olduğu şeklindeki bütün ilahî dinlerin kabul ettiği bir anlayış ile uzlaştırmanın mümkün olmadığı kanaatindedir. Bununla beraber Hz. Âdem (as) anne ve babası olmadan topraktan yaratılmış, melekler de ona secde etmekle emrolunmuştur. Yine Hz. İsa'nın (as) babasız dünyaya gelmesi durumunun da Hz. Adem (as) ile aynı olduğunu belirten âyetler vardır.³⁰⁸ Tüm bunlar secde edilen kişinin ve bu şekilde yaratılanın maymunun aksine bir insan olan Hz. Adem (as) olduğunu göstermektedir.³⁰⁹ Kur'an'da ifade edilen bu âyetler, söz konusu teorinin Allah'ın kelâmı olan Kur'an'la uyuşmadığı gibi onun doğru olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Zikredilen âyetlerden sonra, evrim teorisinin Kur'an-ı Kerim'e aykırı olmadığını savunan müslüman düşünürlerin "Kur'an'da evrim teorisine engel bir şey yoktur" şeklindeki iddiaları da çürütülmüş durumdadır. Kur'an bu teorinin gerçeklik ihtimalini ortadan kaldırdığına göre, bir İslâm aliminin evrim teorisinin Kur'an-ı Kerim'e aykırı olmadığına inanması hoş bir durum değildir. Kelimeleri manasından çarpıtarak, en azından manasını, düşünülmesi uzak yerlere çekerek bu teorinin Kur'an âyetleriyle ters düşmediği havasını vermek kesinlikle doğru bir tutum değildir.³¹⁰

Mustafa Sabri Efendi, Allah'ın varlığı ile ilgili delilleri tecrübe delilleri, akli deliller ve diğer deliller şeklinde üç ayrı bölümde ele almıştır. O bu delilleri İslâm düşünce geleneğine uygun bir şekilde açıklayarak ortaya koymuştur. Mustafa Sabri'nin dikkate değer bir diğer yanı ise klasik düşünce sistemini, çağdaş felsefi akımların değerlendirilmesi hususunda zamanına uygun bir şekilde güncellemiş olmasıdır. Bununla ilgili olarak pozitivizm, materyalizm, natüralizm ve bu düşünce sistemlerine kaynaklık ettiğine inandığı felsefi akımlara karşı söz konusu yöntemleri kullanarak eleştirilerini dile getirmiştir.³¹¹

3.2.5. Ömer Nasuh Bilmen

Döneminin fıkıh ve tefsir alimlerinden olan Ömer Nasuhi Bilmen, Erzurum'un Salasar köyünde 1883'te dünyaya geldi. Babasının erken yaşta ölümü üzerine Erzurum'un önde gelen müderrislerinden olan amcasının himayesinde büyüyüp, burada çeşitli alimlerden ders aldıktan sonra İstanbul'a gitti. Burada birçok alimden icazet almış, aynı zamanda Ders Vekaleti tarafından açılan sınavlarda başarı sağlayarak

³⁰⁸ Al-i İmran, 3/59.

³⁰⁹ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, s. 9.

³¹⁰ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, s. 10.

³¹¹ Şen, *Mustafa Sabri Efendi'nin Düşünce Sisteminde Din ve Diyalektik*, s. 116-117.

dersiâmlık şehadetnamesi almaya hak kazandı. Ömer Nasuhi Bilmen, Fransızca, Farsça ve Arapça dillerini iyi derecede bilmekteydi.³¹²

1912’de Beyazıt dersiamı olarak göreve başlayan Ömer Nasuhi Bilmen, bir yıl sonra Fetvâhâne-i Âli müsevvid mülâzımlığı görevine getirildi. 1914’te başmülâzımlığına terfi ettikten sonra Hey’et-i Te’lîfiyye üyesi oldu. 1916’da Dârülhilâfe Medresesi’nde Kısm-ı Âlî fıkıh müderrisliği, 1917’de Mahkeme-i Temyîz Şer’iyye Dairesine getirildi. 1922’de Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye üyesi oldu. Bu dairenin kaldırılmasıyla beraber dersâmlığa geri döndü. 1923’te kelâm müderrisliği göreviyle Sahn Medresesi’nde görev yaptı fakat, bir yıl sonra Sahn Medreseleri kaldırıldı. 1926’da İstanbul Müftülüğü Müsevvidliğine, 1943’te ise İstanbul Müftülüğü görevine getirildi. 1960 yılında Diyanet işleri başkanlığı yaptı, ancak bir yıl sonra emekliliğini istedi.³¹³ Hayatındaki uzun memuriyet dönemi devam ederken aynı zamanda Darüşşafaka Lisesi’nde öğretmenlik yaptı. Burada ahlâk ve yurttaşlık eğitimi verdi. Yine Yüksek İslâm Enstitüsü’nde ve İstanbul İmam-Hatip Okulu’nda kelâm ve fıkıh dersleri verdi. Ömrünün sonuna kadar ilmi faaliyetlerle meşgul olan Ömer Nasuhi Bilmen, emekli olduktan sonra sekiz ciltten oluşan tefsirini yazdı. 1971’de İstanbul’da vefat etti.³¹⁴

Ömer Nasuhi Bilmen, özellikle İstanbul müftülüğü görevine getirilmesinden vefat ettiği zamana kadar ilmî ve ahlâkî otoritesi ile Türkiye’deki Müslümanların güven kaynağı olarak kabul görmüştür. Ahlak, inanç ve ibadet konularında Ehl-i Sünnet mezhebinin temsil görevini icra ederek, halkın çoğunluğunun saygı ve sevgisini kazanmıştır. Ona duyulan bu ilginin oluşmasında yaşadığı süre zarfında politik konulara karşı aktif rol oynamaması etkili olmuştur. Diyanet işleri başkanlığı görevinin kısa sürmesinin arka plandaki nedeni, Türkçe ezan vb. konularda olduğu gibi, dönemin politik kararlarının din üzerindeki etkisidir. Ömer Nasuhi Bilmen, dini meseleler mevzu bahis olduğunda tavizsiz bir tavır sergilemiştir. Bu duruşuna örnek olarak, 1960’lı yıllarda dinde reform çalışmalarının yapıldığı yönünde söylemlerde bulunup bunu meşrulaştırma gayretinde olan çevrelere yönelik, “Bozulmayan bir dinde reform mu

³¹² Kemikli, Bilal, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, II, s. 289, Ankara 2002.

³¹³ Erdem, Hüsameddin, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, Ankara 2015, V, s. 3465, ss. 3465-3477.

³¹⁴ Altıntaş, Ramazan, “Ömer Nasuhî Bilmen’in “Yeni İlm-i Kelâm” Anlayışı”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, X, s. 175, ss. 175-186.

olur” sözlerini sarf ederek, İslâm dininin ortaya koymuş olduğu ahlak, iman ve hukuk ilkelerinin evrenselliğini ve orijinalliğini savunmaktaydı.³¹⁵

Ömrünün büyük bölümünü eser telifi ile geçiren Ömer Nasuhi Bilmen, temel İslâm bilimleri alanında birçok eser ortaya koymuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: "Mülehhas ilm-i Tevhid", "Hukuku İslâmiyye ve ıstılahat-ı Fıkhiyye Kamûsu", "Kur'an-ı Kerim'in Meal-i Âlisi ve Tefsiri", "Muvazzah ilm-i Kelâm", "Büyük İslâm ilmi hali", "Ashâb-ı Kirâmın Hakkında Müslümanların Nezih itikâtları". Bunların yanında yayınlanmış ve yayınlanmamış pek çok eseri de bulunmaktadır.³¹⁶

Ömer Nasuhi Bilmen, kelâm ve itikadi konuları ile ilgili olarak modern dünyada İslâm inanç ve itikadına uyuşmayan felsefî akımlara reddiyeler yazmıştır. Bu eserlerin başında *Muvazzah İlm-i Kelâm* adlı eseri gelir. O, bu eserinde evrim teorisiyle ilgili olarak Darwinizm düşüncesine sahip olan kişilerin iddialarını maddeler halinde ortaya koyarak, bu maddelere teker teker reddiyeler sunmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen, evrim teorisini savunanların canlılığın cansız bir maddeden meydana gelmesi iddiasını reddeder. Ona göre mikroplar bile kendiliğinden ve cansız varlıklardan oluşmadıkları halde, insan gibi üstün vasıflara sahip bir varlığın cansız varlıklardan meydana gelmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Ömer Nasuhi Bilmen bu iddialarına karşı olarak birtakım bilimsel açıklamalar yaptıktan sonra, materyalistlerin yaratıcı bir varlığın kudretini reddettikleri için, herhangi bir şeyin evrim teorisine tabi olmaksızın mükemmel bir biçimde var olmasını akla ters gördüklerini belirtmektedir. Ancak Allah’a iman eden kişilere göre böyle bir durum akla ters değildir. Doğada canlılığın basitten karmaşığa doğru ilerlediğini ortaya atanlar, varlığın basit halinden önceki halinin nasıl meydana geldiğini düşünmelidirler. O, evrimcilerin bu konuda ortaya attıkları yaşamın kendi kendine meydana geldiği veya başka gezegenlerden dünya üzerine indiği düşüncesini akıl dışı olarak görmektedir. Nitekim hayatın kendi kendine ve cansız varlıklardan ortaya çıkmasının mümkün olmadığı Pasteur’un bilinen deneyinde³¹⁷ ortaya çıkmıştır. Tüm bunlar göstermektedir ki var olan her şey kudret sahibi olan bir yaratıcının eseridir.³¹⁸

³¹⁵ Rahmi Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, s. 162, ss. 162-163, İstanbul 1992.

³¹⁶ Altıntaş, Ramazan, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Yeni İlm-i Kelâm Anlayışı”, *“Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum” Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, I, s. 407, Erzurum 2007.

³¹⁷ Louis Pasteur, 1859’da havanın girmesini sağlayan ancak havada bulunan mikropları kıvrımlarda hapseden S biçiminde boyunlu şişeler tasarladı. Et suyunu bu şişelerin içerisinde kaydattı ve sonra aylarca ortaya hiçbir mikrop çıkmadı. Ancak şişenin kapağını açmasından hemen sonra et suyunun mikroorganizmalarla dolduğunu gözlemledi. Pasteur’un yaptığı bu deney, yaşamın kendiliğinden oluşmadığı, havadaki mikroplardan kaynaklandığını kesin olarak gözler önüne serdi.

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre hayvan ve bitkilerin meydana gelmesini hikmetli bir düşünceyle müşahade edebilenler için tüm bunlar ancak hayat sahibi bir varlığın yaratma fiili ile mümkündür. Toprağa ekilmiş olan bir tohumdan biraz zaman sonra hoş yaprakların, renkli ve gönül rahatlatan çiçeklerin ortaya çıkması, anne rahmine giren bir nutfeden insan denilen canlının meydana gelmesi zaten eşsiz bir tekâmül sanatıdır. Bu eşsiz sanatı hakkıyla takdir edememizin sebebi ise yeryüzünde geçerli olan ilahî kanunu sıradanlaştırmamızdır. Bu tür sebeple bağlı bir meydana geliş ile birden yaratma arasında çok fazla bir fark bulunmamaktadır. Tohum ve nutfelerin sıradan bir sebep olmaktan öte bir özelliği yoktur.³¹⁹

Evrin teorisini benimseyenlere göre, yeryüzünde ilk önce bitki, daha sonra hayvanların en basit tabakası meydana gelmiştir. Sonrasında ise bu canlıların üst sınıfları oluşmuştur. Ancak günümüzdeki hayvan ve bitkilerin halleri ilk başta böyle değildir. Zamanla güçlü olan canlılar zayıf olanlara galip gelerek onları yok etmiştir. Bunu sadece günümüze kadar varlıklarını koruyabilen canlılar başarabilmiştir. Canlıların ilk baştaki halleri eksik olmakla beraber uzun yıllar geçmesiyle gelişip dönüşerek günümüzdeki evrilmiş hallerine gelmiştir. Onların bu düşüncelerine karşılık olarak Ömer Nasuhi Bilmen, kâinatta tekâmül ve çekişme kanunun varlığını kabul etmektedir. Her şeyin olgunlaştığını ve zayıf canlıların, güçlü canlılarla bir hayat mücadelesi içerisinde olduğunu belirtir. Ancak bu durum, hayvanlar ve bitkilerin birbirinden türemiş olmasını gerektirmemektedir. O'na göre bitki ve hayvanların en aşağı tabakaları yaratılmış olup diğer bitki ve hayvan çeşitleri gelişerek ayrı olarak doğada meydana getirilmiştir. Türlerin zayıf olanları, Allah'ın kudretinin meydana getirdiği gelişme kanunun bir gereği olarak nesillerinin tükenmesine daha yakın olup, onların yerine daha güçlü ve gelişmiş canlıları doğrudan var etmesi de mümkündür. Dolayısıyla bu gibi ihtimaller varken bir takım boş teorilere dayanarak ve eksik tecrübi bilgilerden yola çıkarak, yaratılmış canlılar içerisinde en şerefli konumda olan insanın hayvandan türemesi ve gelişmesine inanabilmek akıllıca bir iş değildir.³²⁰

Darwinizm savunucuları, canlı varlıkların meydana gelmesini ve varlıklarının devam edebilmesini evrim teorisi ile açıklamaktadır. Buna göre bitki ve hayvanların

Sonuç olarak, kendiliğinden nesil teorisi, birçok bilim adamının yüzyıllar boyunca yaptığı bir takım titiz deneylerle çürütüldü. Onların ortaya koyduğu kolektif çabaları, yaşamın kökenlerine ve mikroorganizmaların çevredeki rolüne dair modern anlayışın önünü açtı. Öner, "Yaşam Uzaydan mı Geldi ? "Panspermia Teorisi"', s. 85.

³¹⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, haz. Salih Sabri Yavuz- Faruk Sancar, Semerkant Yayınları, İstanbul 2015, s. 202.

³¹⁹ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 203.

³²⁰ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 203.

yaşam zincirini oluşturan türlerden, sürekli gelişim göstermeye meyilli olmayanların yok olması ve onların yerine evrimleşip gelişim gösterenlerin var olması gerekir. Söz konusu zincirin en üst basamağında insan anatomisine en yakın olanların yer alması gerekir. Ancak insan türünün en eski atası olduğu iddia edilen hayvanların gelişim göstermemiş çeşitleri günümüzde varlığını sürdürmekte, gelişim göstermiş olan çeşitleri varlıklarını koruyamamış durumdadır. Halbuki maymun ile insan arasındaki türlerin insana daha çok benzerlik gösteren çeşitleri yok olmuştur. Hatta bahsedilen canlıların kalıntılarının bile çok nadir olarak bulunduğu görülmektedir. Bu durumda canlılardaki evrim, Darwincilerin savunduğu gibi mutlak olarak birbirinden türemek değildir.

Hayvan ve bitki türlerinin birbirlerinden zincirleme olarak ortaya çıkmaları ve gelişim göstermeleri durumu eğer değişmez bir kanun ise bunun günümüz bitki ve hayvan türlerinde de gerçekleşmesi gerekirdi. Ancak insanlık tarihinin başından beri herhangi bir bitki ve hayvanda değişim veya başka bir şekle girme durumu görülmemiştir. Bu düşünceye canlıların değişim göstermesinin yüzbinlerce yıl içerisinde yavaş yavaş gerçekleşeceği yönünde bir cevap verilse bile, sunmuş olduğu itirazın sonucu değiştirecek bir anlam ifade etmediği ortadadır. Çünkü söz konusu iddia gözlem ve tecrübeye dayalı değildir. Yine bu iddiaya göre canlıların eski zamanlardan itibaren yavaş yavaş değişim göstermesi durumu doğru olsaydı bile en azından bitki ve hayvanların bir kısmının evrim süreci içerisinde olması gerekirdi. Ancak insanlık tarihinde böyle bir durum görülmemiştir.³²¹

Darwincilerin bir diğer kanıtı ise insan ceninlerinin anne karnında geçirdikleri evrelerden bazılarında, hayvanlarda olduğu gibi tüylü ve kuyruklu olarak bulunmasıdır. Cenin o andaki şekli itibariyle köpek veya maymun gibi hayvanlardan ayırt edilemez durumdadır. Bu hal insan ile diğer hayvanlar arasındaki ortak ata fikrini desteklemektedir. Ömer Nasuhi Bilmen ise, ceninin bazı evrelerinde kuyruklu ve tüylü görülmesinin insan ile hayvan arasında ortak soy durumunu kanıtlamayacağını düşünmektedir. Ceninin o halinde yaratılış dolayısıyla eksiklik söz konusu olduğundan benzerlik görülmesi normaldir. O evredeki benzerliğin bir önemi yoktur. Ayrıca insan mahiyeti itibariyle sadece bedensel özelliklerden müteşekkil olmadığı için bu konudaki benzerlikten yola çıkılarak hayvanlar zincirine dahil edilemez.³²²

Darwin teorisini kabul edenlerin bir diğer iddiası ise, insanın hikmet sahibi bir yaratıcının eseri olmadığıdır. Eğer öyle olmuş olsaydı, insanda bulunan organlarda ne

³²¹ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 204.

³²² Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 202-205.

eksiklik ne de bir fazlalık olurdu. Tüm insanlar mükemmel halde var olan organlara sahip olup yaşlandıklarında da bunlarda herhangi bir zayıflık görünmezdi. Örneğin erkeklerde meme organı bir fazlalıktır. Yaşlı insanlarda gözün az görmesi, kulağın zayıf duyması, dişlerin dökülmesi gibi durumlar oluşmaktadır. Tüm bunlar insanın mükemmel şekilde yaratılmadığına dair birer kanıt niteliğindedir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu görüşün tam aksine insanın mükemmel yaratılışının olduğunu, bir kudret harikası, bir incelik örneği olduğu düşüncesindedir. İnsanda bulunan düşünme yetisi, ilim mertebeleri ve bunların gelişmiş olması onun ne kadar müstesna bir varlık olduğunun kanıtıdır. İnsandaki bazı organların eksik veya fazla olması, onun doğuştan gelen üstünlüğünü ortadan kaldırmaz. Anatomi bilimi bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen, halen insan bedenindeki organları tam olarak tahlil edemediğini itiraf etmektedir. Dolayısıyla hikmetini henüz kavrayamadığımız bir organın yokluğu veya varlığı sebebiyle insanın yaratılışındaki mükemmelliği ve güzelliği görmezden gelmek ve bunun üzerinden yaratıcıyı inkara delil elde etmeye çalışmak anlaşılır bir şey değildir.³²³

İnsanda bulunan akıl ve zekâ gibi yaratılıştan gelen birçok güzelliklerin hikmet ve akıldan yoksun olan tabiat tarafından var edilmediğine bir delil olması gerekirken, henüz hikmeti keşfedilmemiş olan bir organın var veya yok olması yüce yaratıcıyı inkâr etmeye bir kanıt olarak kabul edilmesi anlaşılması güç bir durumdur. Kaldı ki insanın beden ve kuvvetine gelen zayıflık ve eksiklik sebebiyle değişim göstererek var olması, hikmet sahibi bir yaratıcının eseri olarak görülmelidir. Çünkü insan bu fani dünyada sonsuz olarak, söz konusu arızalardan korunmuş bir halde yaşamını sürdürmek üzere yaratılmamıştır. Hatta ona göre bu arızaların olmaması halinde yaratılıştaki bulunan hikmete muhalif bir durum ortaya çıkacaktır.³²⁴

Evrimsicilerin bir diğer savunusu ise insanların diğer hayvanlar ile birçok noktada, özellikle organ gibi hayati meselelerde ortak olmaları sebebiyle insanın tek başına oluşan müstakil bir varlık olarak görülemeyeceğidir. Ömer Nasuhi Bilmen ise, insanlar ile bazı canlıların arasında bir takım benzerliklerin bulunmasını, onların arasında ırksal açıdan bir yakınlık olduğu anlamına gelmeyeceğini savunmaktadır. Ona göre insan, hayat sahibi olması yönüyle diğer canlılarla, cismi olması itibarıyla ise cansız varlıklarla aynı cins olarak kabul edilebilir. Fakat tüm bu özellikler insanlar ile hayvanlar ve diğer cansız varlıklar arasında evrimsel bir bağ oluşturmamaktadır. İnsanı hayvanlardan ayıran yegâne özellik idrak ve akıldır. Varlıklarının fiziki açıdan

³²³ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 205-206.

³²⁴ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 206.

görünümü ise ikinci derecede kalır. Sonuç olarak bu durum insanın hayvanlardan türediği yönündeki evrimci teorilerin batıl olduğunu ispat etmektedir. Nitekim anatomi ve psikoloji ilimleri de bu durumu ortaya koydukları veriler ile teyit etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, insan ile hayvanlar arasında bir takım benzerlikler bulunsa bile aralarında akıl, zihin ve bedensel açıdan birçok farklılıkların olduğunu dile getirir. Bedensel olarak insana en yakın kabul edilen maymun fosilinin çene yapısı üzerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda bu canlıda konuşmanın olmadığı sonucuna varılmıştır. Zihinsel olarak incelendiğinde, hayvanlarda hayal, şuur, his gibi yetilerin var olması, onlarda bir çeşit zihin olduğu kanaatini oluştursa bile bu özellikleri açısından kesinlikle insan zihni gibi bir mükemmelliğe sahip değildir. Akıl yönüyle incelendiğinde ise insan akla sahip bir varlık olarak yaşamdaki yücelikleri ve alçaklıkları idrak edebilir, külli durumları düşünmeye güç yetirebilir ve hayat şartlarının zorluklarına karşı mücadele edebilir hem kendini hem de çevresindeki âlemi keşfedebilir, ilimleri sınıflandırabilir, medeniyet ve kutsala dair düşüncelere sahip olabilir. Hayvanlar ise bu tür üstün yetilerden ebediyen mahrumdurlar. Onlarda mevcut bulunan eylemlerini ise “ilmü’n-nefs-i infiali” bir diğer söylemle “psikolojik refleks” ile tanımlar. Çünkü hayvanların tüm hareket ve fiilleri şuuralsal tepki durumları cinsindendir. Ancak insan fiillerini, kişisel tecrübeleri yoluyla meydana gelen durumları açıklamak için “ilmü’n-nefs-i teemmüli” yani “düşünsel psikoloji” ye de gereksinimi vardır. Zira insanın fiil ve hareketlerinin bir bölümü tepkisel durumlardan, bir kısmı ise düşünerek yapılan fiillerden meydana gelmektedir. Yine o, insan ile hayvanlar arasında ahlak ve karakter açısından da birçok farklılıkların bulunduğunu dile getirmiştir. Tüm bunlar insanın müstakil olarak yaratılmış olduğuna delildir. Bunun aksine bir inanca sahip olmayı ise insanın yaratılmışlar arasında yüksek konumundan habersiz olmak, insanda bulunan maddi ve manevi olgunlukları yok saymak anlamına geleceğini dile getirir.³²⁵

Ömer Nasuhi Bilmen, eserinde evrimi ele aldığı bölümünün sonunda Darwin teorisini savunan kişilere karşı birtakım eleştirilerde bulunur. Bu kişilerin başında Alman filozof Ernest Hegel gelmektedir. Hegel’e göre canlıların kökeni “batiliyüs” adında göz ile görülemeyecek kadar küçük bir hücreden meydana gelmiştir. Hayvanlar ve bitkiler bu küçük canlının evrimleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Söz konusu küçük canlının en mükemmel hali ise insandır. Hegel, tüm bu evrim sürecinin baştan sona kendi kendine, mekanik bir şekilde oluştuğunu iddia etmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen

³²⁵ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 206-207.

onu bu konuda eleştirirken, Darwin'in bile bu ilk canlı hücrenin Allah tarafından yaratıldığını kabul ederken, Hegel'in daha ileri giderek tüm bunları tesadüf olarak görmesini dile getirmektedir.

Hegel varlıkların oluşumuna dair teorisini savunurken insanın soy ağacını ilk atası olan ilkel canlıya ulaştırmak için birçok ara türden bahsetmiştir. Söz konusu ara türler üzerine yapmış olduğu sınıflandırmada ilk canlı ile insanın arasında 22 kademe bulunduğunu ortaya atmıştır. Kendisi bahsettiği 22 halkayı oluşturan canlıların tabiat eliyle tahrif edildiğini veya yok olduğunu itiraf etmiş, ancak yine de bu zinciri kesintiye uğratmamıştır. İlk hücre ve insan arasındaki soy ağacının eksikliklerini tamamlamak adına hayal gücünü kullanarak ortaya çıkardığı bazı canlılardan bahsetmekte ve yaşadıkları zaman dilimini sanki o canlıları görmüşçesine detaylandırarak tasvir etmeye çalışmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen bu bilgileri aktarma konusunda Hegel'i inandırıcı bulmamaktadır. Çünkü eski kozmoloji bilimi böyle bir bilgi aktarmamıştır. Dolayısıyla Hegel'in böylesine kesin olarak ortaya atmış olduğu bilgiler ispata muhtaç durumdadır. Kaldı ki kendisinin de itiraf ettiği üzere bu canlıların kalıntılarının birçoğu bugün bile bulunamamıştır. Farz-ı misal bulunmuş olsa bile, elde edilen verilerle bahsi geçen ara türlerin zincirleme halinde ortaya çıktığı kestirilemez.³²⁶

Hegel'e yaptığı bir diğer eleştirisi ise bilimsel gerçekleri değiştirdiği yönündedir. Nitekim Hegel kuyruklu maymunlardan bazılarının embriyosunu, "jibon" adındaki insana benzeyen embriyo gibi göstererek kendi teorisini güçlendirmeye çalışmıştır. Sadece bununla kalmayıp diğer canlıların resimlerini kendi iddiasını temellendirmek için değiştirmesi de bunların içerisinde sayılabilir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu konuyu Hegel'in yaptıklarının ilmi ahlaka aykırı olduğunu belirten açıklamalarından sonra şu sözlerle bitirmektedir: "Eğer utanmazsan dilediğini yap!"³²⁷

Ömer Nasuhi Bilmen' in eserinde evrim teorisine yapmış olduğu reddiyeler göz önüne alındığında anlaşılmaktadır ki o, evrim teorisini kökten reddetmek yerine İslâm akidesinin yaratılış düşüncesiyle uzlaştırma çabasındadır. Bu anlamda evrende genel bir değişimin var olduğunu düşünmekle beraber, insanın başka bir canlı türünden meydana geldiği anlayışını kabul etmemektedir.³²⁸ Bilmen'in düşünceleri sınırlı evrim olarak nitelendirilebilir. Onun bu anlayışı bir yaratıcının var olduğu ve onun kontrolü altında sürecin devam ettiği yönündedir. Dolayısıyla ona göre canlıların yapısındaki

³²⁶ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 208.

³²⁷ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 209.

³²⁸ Altındaş, Mücteba, "Yeni İlm-i Kelâm Dönemine Bir Katkı: Ömer Nasûhi Bilmen'in Din Karşısı Akımları Eleştirisi", *Kocatepe İslâmî İlimler Dergisi*, 4/2, s. 456, ss. 435-458, Ankara 2021.

herhangi bir şey bilinçsiz, amaçsız ve plansız değildir. İnsanlar ile bazı hayvanlar arasında birtakım benzerliklerin olması, evrim teorisindeki ortak ata düşüncesine delil olarak sunulamaz. Canlıların genetik ve biyolojik yapılarının kendi türlerine özgü bir sistem halinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir iddianın bilimsel temellendirmelere uymadığı ortaya çıkmaktadır.³²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen'in yaşamış olduğu zaman diliminde döneminin bilimsel ve felsefî argümanlarını kullanarak evrim teorisini savunanların iddialarına yönelik eleştirilerde bulunması günümüz için hala kayda değer bir antitez niteliğindedir.

³²⁹ Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 200.

SONUÇ

Evrım teorisinin ilk izlerini antik Yunan filozoflarında görmekteyiz. Onlar âlemin oluşumunu ve canlılığın başlangıcını arkhe olarak adlandırdıkları ve neliğini farklı olarak yorumladıkları bir madde üzerinden anlatmaya çalışmışlardır. Bu yönüyle onların yapmış oldukları sorgulamalar bilimsel düşünce ve yöntemlerin önünü açmış, sonradan gelecek olanların düşüncelerini de etkilemiştir.

Erken dönem Müslüman düşünürlerin evrim hakkındaki anlayışları, bazı farklılıklar içerse de temelde aynıdır. Evrim hakkındaki fikirlerini değerlendirmeye çalıştığımız İslâm düşünürlerinin evrim ile alakalı herhangi bir problemlerinin olmadığı görülmektedir. Zira eserleri incelendiğinde, onların, varlıkların en küçük organizmadan en büyük gök cisimlerine kadar ilim, irade ve kudret sahibi olan Allah tarafından yaratıldığı düşüncesine sahip oldukları anlaşılmaktadır. İslâm alimleri de diğer akıl sahibi insanlarda olduğu gibi, kendi yaratılışlarına fitri ihtiyaçları gereği birtakım açıklamalar ortaya koymuşlardır. Evrim teorisini savunanların da kendi iddialarını desteklemek adına geçmişte yaşamış olan kimselerin düşüncelerini delil olarak kullanmaları doğal bir durumdur. Ancak materyalizme meyyal kesimlerin ilk dönem İslâm alimlerinin canlıların evrimi hakkındaki düşüncelerini kendi fikirlerine dayanak olarak kullanıp bunları istismar etmeleri doğru bir tutum olmasa gerektir.

Osmanlı düşünürleri, 19. yüzyılda Avrupa’da başlayıp daha sonra Osmanlı topraklarına ulaşan materyalist fikirlere ve dolayısıyla evrim teorisine karşı ilgisiz kalmamışlardır. Düşünürler, çalışma alanları ve dünya görüşlerine paralel olarak söz konusu teoriye farklı yönlerden bakmışlardır. Söz konusu bakış açılarının Darwinizm iddialarını kesin bir şekilde materyalist-ateist açıdan değerlendirip bunu tamamıyla kabul edenler, evrim teorisini İslâm akidesine uygun bir şekilde yorumlayarak tamamen reddetmek yerine ılımlı bir tutum sergileyenler ve evrime tamamıyla karşı çıkanlar olarak üç grupta tasnif edilmesi mümkündür. Bu gruplardan evrim teorisi denince kimisinin aklına Lamarckizm, kimisinin aklına Darwinizm, kimisinin ise evrim teorisini materyalist düşüncelerine basamak yapan Buchner, Heackel, Bergson gibi kişiler gelmektedir. Teorinin ortaya çıktığı Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı düşünürleri de onların iddialarını savunmuş veya reddiyeler yazarak tenkit etmişlerdir. Evrim düşüncesine sahip olanlardan kimisi bizzat eserler kâleme alarak, kimisi dönemin şartlarından dolayı fikirlerini bizzat açıklamak yerine Batılı evrim düşünürlerinin eserlerini tercüme ederek dile getirmişlerdir.

19. yüzyıl materyalist kesimi tarafından din, ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Materyalizm karşıtı Osmanlı Müslüman alimleri bu düşüncenin doğru olmadığını ispatlamak ve fenni ilimler ile yaratılış inancını yok etmek için evrim teorisini kullanan çevrelerle fikri mücadele içerisine girmişlerdir. Onların hedefindeki kişiler kimi zaman materyalist ateistler olduğu gibi kimi zaman da Müslüman olup materyalizm ve evrimi İslâm diniyle bağdaştırmaya çalışan kimseleri kapsamıştır. Onlar bu çabaları ile ifsat edilmekte olduğunu düşündükleri toplumu bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Bu düşünürlerden kimisi evrim teorisi ile bağlantılı olan hudûs delilini, kimisi de gaye ve nizam delilini kullanmıştır. Evrim karşıtı düşünürler, evrimcilere karşı reddiyelerini, bizzat kitap yazarak veya çeşitli dergilerde yazdıkları makaleler üzerinden sunmuşlardır.

Çalışmamızda tarihsel perspektifi göz önüne alarak evrim teorisini savunanların ve reddedenlerin görüşlerini ele almaya çalıştık. Ancak evrim adına savunulan düşünceler bilimsel dayanaklarının yeterli olmaması sebebiyle teori olarak kalmıştır. Dolayısıyla evrim teorisi ilgilendiği sahadaki bilimsel delillerin geçerliliğini ispatlayarak nesnel bir kanun haline gelememiştir. Bu bağlamda evrim teorisinin kesin bir realite olarak iddia edilmesi doğru değildir. Teorinin değişebilme ihtimalini göz ardı ederek, bilimsel bir bağnazlıkla hareket etmek insanlık adına hiçbir fayda sağlamayacaktır.

Müslümanların düşünce geleneği içerisinde güncelliğini koruyan evrim ve yaratılış tartışmaları, din-bilim tartışmaları içerisinde akıllara ilk gelen ve en çok üzerinde durulması açısından modern kelâm ilminin temel problemleri arasında yer almaktadır. Materyalizm var olan her şeyin maddeden ibaret olduğunu savunur. Bu düşüncenin günümüze yansıyan akımı natüralizm ise tabiatta bulunan her şeyin açıklamasını maddesel sebeplere bağlamaktadır. Her iki düşüncenin temel iddiası doğaüstü olan herhangi bir düşüncenin reddedilmesi anlamında ateizmdir. Evrim teorisi ise materyalizm, natüralizm ve ateizmin kesişim noktası durumundadır. Esasında bahsi geçen düşünce sistemleri, canlılığın ortaya çıkışı ve çeşitlenmesini açıklamaya çalışan Darwin'in teorisini, kendi fikirlerini temellendirmek için kullanmışlardır. Söz konusu fikirlerinin başat özelliği ise evrende herhangi bir yaratıcının olmadığı iddiasıdır. Ancak ne var ki Darwin'in bu teoriyi ele alırken tanrı fikrini desteklemek ya da inkâr etmek gibi bir niyetinin olduğu da kesin olarak ortaya konmuş değildir.

Evrım teorisi materyalist bakış açısıyla değerlendirildiğinde dini akideyle elbette bağdaşmayacaktır. Bununla beraber evrim teorisinin dini akideye uygun olduğu

kanaatinde olanlar da bulunmaktadır. Teistik evrim olarak isimlendirilebilecek bu bakış açısına göre evrim, doğadaki kuralların işleyişi ile alakalıdır ve doğada bulunan harikulade canlı yapılarının nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla her an değişim içerisinde olan kâinat ile kâinata her an müdahale eden tanrı tasavvuru ele alındığında bunların evrimsel yaratma modeliyle tutarlılık gösterdiği söylenebilmektedir.

Burada ayrımı yapılması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Evrim teorisi ile canlıların gelişimini ifade eden evrim düşüncesini öncelikle ayırmamız gerekmektedir. Bu kabule dayanarak evrim teorisine karşı eleştirilerde bulunmak evrim düşüncesini tamamen reddetmek anlamına gelmediği gibi, evrim düşüncesini savunmak da evrim teorisini benimsemek anlamına gelmemektedir. Bu ayrımı göz ardı edildiğinde hem teoriye karşı çıkan hem de teoriyi kabul eden tarafların kendilerini önyargılardan kurtaramayacakları ortadadır.

Kâinatın yaratılışını ve insanın var oluş merhalelerini tek tek anlatmakta olan Kur'an-ı Kerim'in katı yaratılışçı ve evrimci anlayışların arasında bir tutum sergilediği sonucuna ulaşılabilir. Bu yönüyle Kur'an, bir yandan yaratma fiilindeki ayrıntıyı ve karmaşıklığı vurgulayarak imanı kuvvetlendirirken diğer yandan bilim ve fenle uğraşmakta olan dindarlara, modern evrimsel biyolojinin tezlerini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilecekleri ipuçlarını vermektedir. Dolayısıyla burada esas olan bakış açımızın nasıl olduğudur. Kur'an-ı Kerim'e bakarak yaratılışçı ve katı evrim karşıtı bir tutum sergilenebileceği gibi Kur'an-ı Kerim'deki âyetler ışığında biyolojik çıkarımlar yapıp sıkı bir evrimci görüşe de sahip olunabilmektedir.

Bilim dilinin hâkim söylemi ve yöntemi nesnelerin ölçülebilir yönlerini ihtiva etmekte ve “nasıl” sorusunun cevabını aramaktadır. Bu yöntem ve söylem olayların manevi-metafizik yönlerini içermemekte ve “niçin” sorusunun cevabını mümkün olmayan bir alana itilmesine sebep olmaktadır. Kısacası çağdaş bilim, olayların niçin meydana geldiğiyle değil nasıl meydana geldiği boyutuyla ilgilenmektedir. Ancak burada nasıl sorusuna verilen cevapların, niçin sorusuna verilen cevapları yanıltacağını düşünmek doğru bir tutum olmasa gerektir. Hatta tam aksine insan zihninin bütüne ilişkin anlamlandırma çabasıyla parçaya ilişkin idrak anlayışı arasında bir nevi köprü vazifesinde olup aralarındaki bağlantıyı sağlama gibi olumlu bir işlevi de bulunmaktadır. Dolayısıyla birçok yönüyle metafiziksel alanı insanlık için değerli kılan şey, bilinçli varlıklar olmamız sebebiyle vazgeçemeyeceğimiz “niçin” sorusunu sormayı kimi yerde mümkün, kimi yerde ise zorunlu kılmasıdır. Evrim teorisi tartışmaları da

canlılığın nasıl meydana geldiğini ve nasıl geliştiğini konu edinerek bilimin imkanları dahilinde söz konusu sorunun cevabını ortaya koymaya çalışır. Dini- metafiziksel boyut ise canlılığın niçin meydana geldiği yönünde açıklamalar ortaya koyarak insanın zihnindeki bu sorulara cevaplar sunar. Sonuç olarak dinin bütüncül açıklaması olan niçin yarattı sorusunun cevabı, nasıl yarattığı sorusuna verilecek cevapları engellemek durumun değildir. Bilakis dinin, olguların nedenlerine yönelik açıklamaları insanın söz konusu olguların nasıllığını anlamasına yardımcı olmaktadır. Bunların bir din veya bilim karşıtlığı şeklinde ele alıp suistimal edilmesi ise ortaya çıkan problemlerin temel sebebidir.

KAYNAKÇA

- “Ahmed Midhat” *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, ed. Murat Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, I, ss. 32-36, İstanbul 2010.
- İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ risaleleri*, Çev. Ahmet Çelik, Ayrıntı yayınları, II, İstanbul 2013.
- “Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi”, *Türk Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, ed. Kutlu, Mustafa v.dğr., VIII, Ankara 2007.
- 1908 *Meclis-i Mebusan Albümü*, TBMM Yayınları, ed. Halil İbrahim ERBAY, s. 122-123, Ankara 2023.
- Abdullah Cevdet, Dimağ ve Melekat-ı Akliyyenin Fizyolocya ve Hıfzısıhhası, Maarif-i umumiye nezareti, İstanbul 1312.
- Adıvar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1987.
- Ahmed Hilmi, Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?*, haz. Necip Tayland, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.
- Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, çev. Cem Zorlu, Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm’ın Esasları*, çev. Bülent Baloğlu-Halife Keskin, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- Ahmed Hilmi, Filibeli, *Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, çev. Sadık Albayrak, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974.
- Ahmed Midhat, “Bir Mülâhaza-i Diniyye”, *Dağarcık*, 4, ss. 102-5, İstanbul 1871.
- Ahmed Midhat, “İnsan: Dünya’da İnsanın Zuhuru”, *Dağarcık*, 4, ss.109- 116, İstanbul 1288.

Ahmed Midhat, “Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?”, *Dağarcık*, 7, ss. 219-22, İstanbul 1871.

Ahmet Midhat, “Duvardan Bir Sadâ”, *Dağarcık*, İstanbul 1288.

Akarsu, Bediâ, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.

Akbulut, Ahmet, “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 6/1, Ankara 1992.

Akça, Ümit, “Türk Sosyolojisinde Organizmacı ve Evrimci Akım”, *Journal of Economy Culture and Society*, 52, ss. 57-78, İstanbul 2015.

Akgün, Mehmet, “1839-1920 Yılları Arasında Türkiye’de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefî Akımlar”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL, ss. 475-499, Ankara 1999.

Akgün, Mehmet, “Materyalizmin Girişi ve Tartışmaları (1839-1923)”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, ss. 1449-1470, Ankara 2002.

Akgün, Mehmet, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, ss. 1430-1457, Ankara 2015.

Akın, Adem- Remzi Demir, Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe ile İlgili Bir Şiiri, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1, ss. 72-79, Ankara 2001.

Akoğlu, Alp “Büyük Patlama”, *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 474, ss. 38-43.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali*, Medrese Yayınevi, IV, İstanbul 1980.

Alıcı, Mustafa, “İlahi Dinlerde Yaratılış-Evrim Tartışmaları” *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6/14, ss. 59-89, İstanbul 2018.

- Ali Nasuf Halil, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Düşünce Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Alkan, Mehmet Ö., “Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Bahâ Tevfik”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, ss. 41-49, İstanbul 1988.
- Alkan, Mehmet Ö., “II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi Ya Da Subhi Edhem Üzerine Notlar”, *Felsefe Dergisi*, 29, ss. 50-58, İstanbul 1989.
- Alkan, Mehmet Ö., “Osmanlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi üzerine...” *Toplumsal Tarih*, 187, ss.20-27, İstanbul 2009.
- Altındaş, Mücteba, “Yeni İlm-i Kelâm Dönemine Bir Katkı: Ömer Nasûhi Bilmen'in Din Karşısı Akımları Eleştirisi”, *Kocatepe İslâmi İlimler Dergisi*, 4/2, ss. 435-458, Ankara 2021.
- Altıntaş, Ramazan, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Yeni İlm-İ Kelâm Anlayışı”, *“Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum” Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, I, Erzurum 2007.
- Altıntaş, Ramazan, “Ömer Nasuhî Bilmen'in “Yeni İlm-i Kelâm” Anlayışı”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, X, ss. 175-186, İstanbul 2015.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Serbest Kitaplar Yayınları, Ankara 2019.
- Aslaner, Serhat, “Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi”, *Belleten*, 77/280, ss. 955-982, Ankara 2013.
- Atay, Hüseyin, “İslâm Felsefesinde Yaratma”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 1/1, ss. 3-10, Ankara 2003.

Atay, Hüseyin, *Fârâbî ve İbn-i Sina'ya göre Yaratma*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.

Ateş, Kenan, “Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi”, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Kuramı*, ed. Kenan Ateş, Evrimsel Basım Yayınları, ss. 25-38, İstanbul 2009.

Ateş, Mustafa, “Bahâ Tevfik’in Hayatı, Eserleri ve felsefi Düşünce Yapısı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, ss. 331-48, Adana 2017.

Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik*, DİB Yayınları, Ankara 2012.

Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-fırak*, haz. M. Bedr, y.y, Kahire 1328.

Bahâ Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, çev. Burhan Şaylı, Yumuşak G Yayınları, İstanbul 1997.

Bahtiyar, Niyazi Hüseyin, “İsmail Fenni Ertuğrul”, *Balkanlar’da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, I, ss. 113-115, İstanbul 1999.

Bahtiyar, Niyazi Hüseyin, “Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi”, *Balkanlar’da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, I, ss. 231-232, İstanbul 1999.

Barış, Tayfun – Saliya Aybakan, Derya, “Osmanlı Fikir Hayatında Felsefi Bir Çaba: Felsefe Mecmuası”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/29, ss. 249-262, Bursa 2015.

Bayraktar, Mehmet, “Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 10/1, ss. 117-126, İstanbul 2012.

Bayraktar, Mehmet, “Tekâmül Nazariyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, ss 337-39, İstanbul 2011.

Bayraktar, Mehmet, *Evrimsel Yaratılış Teorisinin Tarihi*, Otto Yayınları, Ankara 2018.

- Bayraktar, Levent, “Bergsonculuğun Türkiye’ye Girişi ve İlk Temsilcileri”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, 28, ss. 62-72, Ankara 1998.
- Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Behe, Michael J., *Darwin’in Kara Kutusu*, çev. Gökhan Bayır, Kesit Yayınları, İstanbul 2007.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, haz. Salih Sabri Yavuz- Faruk Sancar, Semerkant Yayınları, İstanbul 2015.
- Bolay, S. Hayri, “Şehbenderzade Ahmet Hilmi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, ss. 1952-1983, Ankara 2015.
- Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Bulğen, Mehmet, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, *Bilimname Dergisi*, 30, ss. 391-433, Kayseri 2016.
- Büchner, Louis, *Madde ve Kuvvet*, çev. Bahâ Tevfik- Ahmed Nebil, haz. Kemal Kahramanoğlu- Ali Utku, Çizgi Kitapevi, Konya 2012.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *ed-Delail ve’l-İ’tibar’ale’l-Halki ve’t-Tedbir*, haz. Ebu Suleym el-Mu’tezilî, Darü’n-Nedveti’l-İslâmiyye, Beyrut 1988.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitabu’l-Kıyan-Resâilü’l-Câhız*, haz. Abüsselam Harun, Mektebetü’l-Hanci, II, Kahire 1963.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu’l-Hayavân*, haz. Abdullah Muhammed Harun, Mektebetü’l-Mustafa, IV, Kahire 1909.

Cevdet, Abdullah, “Hadd-ı Tedip: Ahmet Rıza Bey’e Açık Mektup”, *İctihad*, İstanbul 1912.

Cevdet, Abdullah, “İnsanın Başlangıcı”, *İctihad*, 342, İstanbul 1932.

Cevdet, Abdullah, “Kastamonu’da Kurun-u Vusta”, *İctihad*, 4/58, İstanbul 1328.

Cevdet, Abdullah, “Ruhu’l-Akvam”, *İctihad*, 2/4, İstanbul 1917.

Cevdet, Abdullah, “Tarihi İslâmiyyet’den Sahifeler: Zeyd ve Zeyneb Vakası - II”, *İctihad*, 25/299, İstanbul 1930.

Cevdet, Abdullah, *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, haz. Nevzat Yanık, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2009.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

Çağlayan, Harun, “İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm”, *İslâm’ın Akıncıları Mu’tezili Öncüler*, ed. Mehmet Azimli v.dğr., Mana Yayınları, İstanbul 2021.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye’de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1964.

Çebi, İsmail, *Dr. Abdullah Cevdet’in Düşüncesinde Madde Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Çelebi, İlyas, “Nazzâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 466-469, İstanbul 2006.

Çelebi, İlyas, “Sünnetullah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss.159-60, İstanbul 2010.

Çetinkaya, Bayram Ali, “Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Temsilciler” *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 12/2, ss. 160-177, Ankara 1999.

Darwin Charles, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara 1976.

Darwin, Charles, *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*, Çev. Tuncay, Orhan, Gün Yayınları, İstanbul 2001.

Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara 1975.

Darwin, Erasmus, *Zoonomia: Of The Laws Of Organic Life*, y.y., Londra 1794.

Daşdemir, Yusuf İsmail, *Fenni Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.

Demir, Osman, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

Demir, Remzi- Yurtoğlu, Bilal, “Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/22, ss. 106-196, Diyarbakır 2001.

Demirel, Arzu, “Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşünceleri”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 17/68, ss. 53-60, Ankara 2011.

Dirican, Murat, “Bir Atlasın Öyküsü”, *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 31/368, ss. 80-83, Ankara 1998.

Doğan, Atilla, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

- Doğan, Cem, “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”, *Kutadgubilig Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi*, 24, ss. 245-281, İstanbul 2013.
- Dozy, *Tarih-i İslâmiyet*, Çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.
- Duralı, Teoman, “Charles Darwin ve Yüzyılıma Damgasını Vuran Çağdaş Evrim Düşüncesinin Doğuşu”, *Felsefe ve Sosyal İlimler Sempozyumu*, y.y., ss. 113-29, Erzurum 1983.
- Düzgün, Şaban Ali, *Nesefi ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- Edhem, Subhi, *Lamarckizm*, Nefaset Matbaası, Dersaadet 1330.
- Ekici, Mehmet Zeki, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Erdem, Engin “Ateizm ve Ateistik Kanıtlar”, *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Kılıç Recep, Reçber M. Sait, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Erdem, Hüsameddin, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, V, ss. 3465-3477, Ankara 2015.
- Ertan, İrfan, “Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık ve Felsefe Mecmuası”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21/43, ss. 607-632, İzmir 2021.
- et-Tâî, Muhammed Basil, “Dakiku'l-Kelâm: Kelâm Kozmolojisinin Bilimsel Değeri”, çev. Bulgen, Mehmet, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, ed. Bulgen, Mehmet - Doko Enis, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, ss. 325-343.

- Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- Gish. Duan T., Fosiller ve Evrim, çev. Adem Tatlı, Cihan Yayınları, İstanbul 1984.
- Güçlü, Abdalbaki v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Günay, Nasuh, “Dr. Abdullah Cevdet ve Görüşleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, ss. 213-223, Isparta 1994.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1979.
- Güzel, Cemal, “Türkiye’de Maddecilik ve Maddecilik Karşısı Görüşler”, *Hacettepe üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, ss 63-81, Ankara 2002.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitapevi, IV, İstanbul 2012.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 90-93, İstanbul 1988.
- Hanioğlu, Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- Harputizade Hacı Mustafa Lütü Efendi, *Red ve İsbat*, Hikmet Matbaası, İstanbul 1914.
- Hoca Tahsin Efendi, *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1310.
- İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân*, çev. Babanzeâde Reşit, Palto Yayınları, İstanbul 2014.

- İnan, Nurdan, “Dünyanın Jeolojik Tarihinden Sayfalar”, *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 42/632, ss. 70-73, Ankara 2009.
- İsmail Fenni Ertuğrul, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- İsmail Hakkı, İzmirli, *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Çizgi Yayınları, Konya 2018.
- Kakaç, Sadık,” Bilimsel Termodinamiğin Evrimi: Tarih”, *Isı Bilimi ve Tekniği Dergisi*, 36/2, ss. 1-6, Ankara 2016.
- Kalaycıoğulları, İnan, “Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri”, *Dört Öge Dergisi*, 4, ss. 79-119, Ankara 2013.
- Kandemir, Ahmet Mekin, *Mu’tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2019.
- Kara, Mustafa, “Vefatının 70. Yılında İsmail Fenni Ertuğrul”, *Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi*, 27/321, ss. 27-28, İstanbul 2016.
- Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB Yayınları, 5, Ankara 2020.
- Kemikli, Bilal, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, II, Ankara 2002.
- Korkmazgöz, Rıza, “Câhız”, *İslâm'ın Akıncıları Mu’tezili Öncüler*, ed. Mehmet Azimli v.dğr., Mana Yayınları, İstanbul 2021, ss. 184-190.
- Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*, haz. Halil Altuntaş v.dğr., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- Kurtulan, İlideniz - Kartoğlu, Ümit, *Darwin ve Evrim Kuramı*, Dönem Yayınevi, Ankara 1988.

Kutluer, İlhan, “Batılılaşma”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 152-58, İstanbul 1992.

Kutluer, İlhan, “İbn Tufeyl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss 418-425, İstanbul 1999.

Kutluer, İlhan, “Maddiyyun Mezhebinin izmihlali”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, ss. 305-306, Ankara 2003.

Kutluer, İlhan, Katipoğlu, Hasan, “Hay b. Yakzân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, ss. 551-554, İstanbul 1997.

Lamarck, Jean Baptiste, *Philosophie Zoologique*, y.y., Paris 1830.

Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Bahâ Tevfik, Ahmed Nebil, Müşterekü'l-Menfaa Matbaası, İstanbul 1911.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim yayınları, İstanbul 2007.

Mayr, Ernst, *Evrin Nedir*, çev. Nurdan Soysal, Say yayınları, İstanbul 2016.

Morris, Henry M., *Yaratılış Modeli*, çev. Adem Tatlı v.dğr., Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1985.

Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselîn*, el-Mektebetü'l-Asriyye, II, Beyrut 1950.

Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-beşer Tahte Sultani'l-kader*, Daru'l-Besair, Kahire 1933.

Odabaşı, Arda, “Suphi Edhem Bey'in Tabiat'ı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 150, ss. 42-49, Ankara 2007.

Odabaşı, İsmail Arda, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kâlemler Dergisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

- Okay, M.Orhan, “Ahmet Midhat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 100-103, İstanbul 1989.
- Okur, Kâşif Hamdi “istihale”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2020, c. EK-1.
- Osmanlı Arşivinde Şeyhülİslâm Fetvaları, Yayına hazırlayan: Sinan Çuluk v.dğr. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2015.
- Öktem, Ülker, “Darwin’in Evrim Kuramı’nın Tanzimat’taki Etkileri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, ss. 1-24, Ankara 2011.
- Öner, Murat, “Yaşam Uzaydan mı Geldi? “Panspermia Teorisi””, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, ss. 83-96, Çankırı 2018.
- Özdemir, Ahmet, “Kur’an ve Bazı İslâm Alimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş”, *Bitlis İslâmiyat Dergisi*, 2/1, ss. 61-76, Bitlis 2020.
- Polat, Nazım H., “İctihad”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 446-448, İstanbul 2000.
- Rahmi Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, ss. 162-163, İstanbul 1992.
- Sami, Şemsettin, *Kâmûsü’la’lâm*, Mihran matbaası, İstanbul 1308.
- Akün, Ömer Faruk, “Hoca Tahsin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, ss. 198-206, İstanbul 1998.
- Sarı, Mehmet, “Evrim Teorisine Karşı Duyulan Kuşkular” *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, 30/360, Ankara 1997.
- Savaş, Ali İbrahim, “Konsolos”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, ss. 178-180, Ankara 2002.

- Saygın, Tuncay, “Bahâ Tevfik ve Bilimsel Felsefe Olarak Materyalizmin Bir Savunu Denemesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, ss. 263-78, Isparta 2016.
- Sekmez, Dilek, *Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlak*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2018.
- Şen, Mehmet Emin, *Mustafa Sabri Efendi'nin Düşünce Sisteminde Din ve Diyalektik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Şeşen, Ramazan, “Câhız”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss. 24-26, İstanbul 1993.
- Taslaman, Caner, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, Destek Yayınları, İstanbul, 2017.
- Taslaman, Caner, *Evrin Teorisi felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2016.
- Tatlı, Adem, *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim*, Mavi Ufuklar Yayınları, İzmir 2010.
- Tevfik, Baha, “Felsefe Kamusu”, *Felsefe Mecmuası*, İstanbul 1326, 1/10, ss. 161-168.
- Tevfik, Baha, *Muhtasar Felsefe*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1331.
- Tevrat*, ed. Dorlion Editör Atöylesi, Dorlion Yayınları, Ankara 2020.
- Toku, Neşet, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm) -İlk Temsilciler-*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Topdemir, Hüseyin Gazi - Unat, Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2009.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Evrım”, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 10 Mayıs 2021).

Türker, Ömer, *Evrım Risalesi*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2023.

Uçman, Abdullah, “Bahâ Tevfik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 452-53, İstanbul 1991.

Uçman, Abdullah, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss. 424-425, İstanbul 2010.

Uysal, Enver, “İhvân-ı Safâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss 1-6, İstanbul 2000.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yayınları, İstanbul 1992.

Ulema Sicil Dosyaları Veri Tabanı, 5258_02, <http://ktp.isam.org.tr/?url=ulemasicil/>, (erişim: 02 Mayıs 2023).

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kümûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, Ankara 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Mustafa Sabri Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 350- 53, Ankara 2020.

Yavuz, Zikri, “Din Bilim İlişkisi”, *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç v.dğr., Grafiker Yayınları, Ankara 2014.

Yıldırım, Abdulkadir, *Redd ve İspat Adlı Eseri Çerçevesinde Harpûtizâde Hacı Mustafa Lütî Efendi’nin Felsefî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2013.

Yıldırım, Hasan Hüseyin, *Akşehir Alimleri*, Akşehir Gazetesi Yayınları, Konya
2011.

